

PATRIMONI OBLIDAT, MEMÒRIA LITERÀRIA

CATÀLEG DE L'EXPOSICIÓ

espectacle de les cases obertes. Les portes que conservaven tenien les portes estriades, sense to no es veia cap indicis de l'abandonament. El primer objecte malmesos; a la cuina, bancs trabucats, túpins convertits en més: tot evidenciant tant que la casa havia estat saquejada.

la nova [...] unques
ortals i cons [...] ges de
voltes gòtiques [...] que eu
es obertures produeix un espany
rtanyen a murs prou alts [...] er
essió [...] travessar un llindar i ir
5 dar [...] d'un domicili. Descobrir
bé u [...] staca en un mur, un lleu
el llindar, les restes d'un faldar c
uelcom que ser [...] record prec
tat domèstica, c [...] i Quina qu
questes escaletes [...] s'han esfonc

«Únicament en la literatura hi pot haver un intent de restitució...»

W. G. Sebald

L'exposició *Patrimoni oblidat, memòria literària* vol posar en relació elements patrimonials (entenenent el patrimoni en un sentit molt ampli), ja desapareguts o bé abandonats o ruïnosos –o que en un determinat període històric ho van ser–, amb textos literaris que s'hi han referit. El nostre patrimoni més afeblit es presenta així contemplat des de la memòria, la descripció, la interpretació o la creació literària. Amb el doble acompanyament d'imatge i paraula, la mostra ens ajuda a conèixer, entendre i valorar els testimonis del passat dels nostres pobles i ciutats.

El projecte es plantejà des de l'inici amb una visió oberta i no restrictiva en relació amb gèneres i tipologies, no condicionat per cànons, perioditzacions o jerarquies, fet que ha permès incorporar textos d'autors molt variats, uns de molt coneguts i d'altres que no tant, d'àmbit general o vinculats a àrees territorials concretes. Les visions literàries que aporten, quan posen els ulls en llocs concrets, enllacen amb la geografia i la història, amb la memòria i el coneixement, matèries que determinen les activitats habituals dels centres i instituts d'estudis locals i comarcals. Es tracta d'una aportació més, amb voluntat de suma, als esforços que els darrers anys s'han dut a terme arreu amb l'afany de vincular territori i literatura.

L'exposició itinerant és part d'un projecte més ampli que inclou també una pàgina web www.patrimonioblidat.cat amb més elements patrimonials i textos dels que ara es mostren. El catàleg que teniu a les mans conté totes les aportacions recollides a l'exposició, reforçades amb un pròleg de Magí Sunyer i amb alguns textos complementaris demanats expressament signats per Joan Nogué, Adrià Pujol, Maria Barbal, Martí Domínguez i Miquel Àngel Limón. La Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner, amb el suport i la col·laboració de nombroses institucions, entitats i persones, han volgut contribuir a fer conèixer millor els nostres territoris, el seu patrimoni i la seva literatura, a promoure localment la lectura, l'estudi i la divulgació i a estimular la creació de noves obres literàries, que configuren, per al present i per al futur, saber, bellesa i reflexió.

[COMISSARIAT]

Josep Santesmases i Ollé
(coordinació)
Pineda Vaquer Ferrando
Narcís Figueras Capdevila
Montse Caralt i Segalés
Míreia Munmany Muntal

[PRODUCCIÓ]

M. Carme Jiménez Fernández
Francesc Viso Rodríguez

[DOCUMENTALISTA]

Víctor Lobato Mercadé

[COL-LABORADORS TERRITORIALS]

Roser Calvo Major
Manuel Carceller Safont
Eugeni Casanova Solanas
Josep S. Cid Català
Brígida Gomila Juaneda
Albert Güell Juanola

Xavier Gutiérrez Riu
Àngels Mach Buch
Ferran Rella Foro
Josefina Salord Ripoll
Llorenç Soldevila Balard
Magí Sunyer Molné

[GRUP ASSESSOR]

M. Teresa Borràs Brunet
Albert Güell Juanola
Jaume Mascaró Pons
Antoni Prats Gràcia
Pere Sala Martí
Pilar Tarrada Gol

[DISSENY-REALITZACIÓ]

Psicogràfics, comunicació visual

[COL-LABORADORS DEL PROJECTE]

Josep A. Ahuir Domínguez, M. Carme Alsina Sánchez, Amics de Besalú i el seu Comtat, Arc de Mig Punt. Associació Memòria i Patrimoni, Arxiu Joan Maragall, Associació Cultural del Matarranya, Maria Barbal Farré, Eduard Barceló Crusat, Carles Barrull Perna, M. Dolors Bernal, Biblioteca Pública de Tarragona, M. Teresa Borràs Brunet, Albert Carreras, Centre d'Estudis Aranesi, Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Centre d'Estudis de les Garrigues, Centre d'Estudis del Gaià, Centre d'Estudis del Priorat, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, Centre d'Estudis Selvatans, Centre de Lectura de Reus, Jordi Chumillas Coromina, Consell Cultural de les Valls d'Àneu, Josep M. Contel Ruiz, Roger Costa Solé, Esbart Català de Dansaires, Espais Escrits, Elena Espuny Arasa, Gemma Estrada Planell, Cesca Ferran Girona, Xavier Filella Fargas, Gemma Font, Mercè Franquesa, Fundació Arnau Mir de Tost, Fundació Jacint Verdaguer, Fundació Josep Pla, Josep Miquel Gràcia Zapater, Núria Grau Poyo, Grup de Recerques Històriques de Sant Pere de Riudebitlles, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida, Institut d'Estudis Penedesencs, Institut Menorquí d'Estudis, Miquel Jaumot Bisbal, Josep Pau Jàvega Bulló, Miquel Àngel Limón Pons, Institut d'Estudis Eivissencs, Enric H. March, Isidor Marí Mayans, Josep Martí Baiget, Josep Miquel Martí Rom, Magda de Mas Bernardos, Esteve Masalles Feliu, Cristina Masvidal Fernández, Lluís Bartomeu Meseguer Pallarès, Marina Miquel Vives, Carles Miret Estruch, Museu Etnològic del Montseny - La Gabella, Lluís Obiols Pearnau, Observatori del Paisatge de Catalunya, Isidre Pastor Batalla, Jesús Pérez Pallise, Lourdes Plans Campderrós, Antoni Prats, Jordi Quer, Ramon Rosich Trullolls, Jaume Roura, Dolors Saumell Calaf, Sebastià Serra Busquets, Societat Andorrana de les Ciències, Joan Solé Bordes, Taller d'Història de Gràcia, Taller d'Història del Clot - Camp de l'Arpa, Montserrat Torra, Josep Torrent Alberich, Tot Història. Associació Cultural, M. Àngels Verdaguer, Pep Vila Medinyà, Esther Vilar Roca.

[FONTS FOTOGRÀFICS DE L'EXPOSICIÓ]

Agrupació fotogràfica de Catalunya, Josep A. Ahuir Domínguez, Ajuntament de Girona, Ajuntament de les Masies de Roda, Ajuntament de Mequinensa, Pere Lluís Artigues - Antoni Fernández (CODEX. Arqueologia i Patrimoni), Arxiu de l'Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila, Arxiu Comarcal d'Osona, Arxiu Comarcal del Baix Ebre, Arxiu Escola de Bibliotecàries. Universitat de Barcelona. Facultat de Biblioteconomia i Documentació, Arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya, Arxiu Històric de Gandia, Arxiu Històric de la Santa Creu i Sant Pau, Arxiu Històric Municipal d'Arbúcies, Arxiu Històric Municipal de Ciutadella, Arxiu d'Imatge i So de Menorca-CIM, Arxiu Municipal de Valls, Arxiu Municipal de Xàtiva, Arxiu Nacional d'Andorra. Fons de l'Agrupació fotogràfica de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya, Arxiu Santesmases-Rabadà, AVIOTEC-MHC, Biblioteca de Catalunya, Joan Blanco Barrilado, Centre de la Imatge Mas Iglesias de Reus, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Edicions Sidillà, Miquel Embodas Farríols, Fons familiar de Rosa M. Moncada, Fons particular de Josep M. Contel, Fons particular d'Eva Bosch, Àngels Mach, Museo del Traje. Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico, Museu Comarcal de la Conca de Barberà, Museu de la Vida Rural de l'Espuga de Francolí, Museu de les Terres de l'Ebre, Museu d'Història de Mequinensa, Joan Obiols Puigpinós, Patronat del Castell de Montsoriu, Judit Pujadó Puigdomènech, Pau Salort, Josep Santesmases Ollé, Francesc Serés Guillén, Servei d'Arxiu i Documentació Municipal. Centre d'Imatges de Tarragona / L'Arxiu, Servei d'Audiovisuals - Institut d'Estudis Ilerdencs, Joan Todó Cortiella, Eduard Trepal i Deltell, Université Bordeaux Montaigne, Arturo Usai.

Maquetació: Psicogràfics
Impressió: Llibrepres-cat

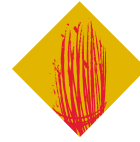
Primera edició: gener 2017 D.L. T-111-2017 ISBN: 978-84-617-8256-7

© Els textos i fotografies d'aquest catàleg són propietat dels autors corresponents
i l'edició, de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i de l'Institut Ramon Muntaner

[ORGANITZA I EDITA]

Coordinadora
de Centres
d'Estudis de
Parla Catalana
CCEPC

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana

[PATROCINAT PER]

 **Fundació
Carulla**

 **FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA**

Obra Social "la Caixa"

[AMB EL SUPORT DE]

 **Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura**

 **Diputació
Barcelona**
xarxa de municipis

 Diputació de Lleida

 **INSTITUT
D'ESTUDIS
ILERDENCs**
Fundació Pública de la Diputació de Lleida

 Diputació de Girona

 **DIPUTACIÓ DE
TARRAGONA**

FUNDACIÓ **JOSEP IRLA**

 Institut d'Estudis Catalans

Summari

Pròleg

Lluís Puig. Presentació	8
Magí Sunyer. La bellesa de la ruïna	9

Àmbit 1

<i>En lluita i diàleg amb el paisatge</i>	14
Introducció. Mireia Munmany	14
Fotografies i textos àmbit 1	16
Joan Nogué. Paisatge, patrimoni (oblidat) i polítiques públiques	28

Àmbit 2

<i>El pes de la història</i>	33
Introducció. Pineda Vaquer	34
Fotografies i textos àmbit 2	36
Adrià Pujol: Dotze notes sobre el paisatge	48

Àmbit 3

<i>El clam silenciós de les pedres</i>	51
Introducció. Josep Santesmases	52
Fotografies i textos àmbit 3	54
Maria Barbal: La melangia de les pedres	67

Àmbit 4

<i>La memòria de la vida social</i>	69
Introducció. Montse Caralt	70
Fotografies i textos àmbit 4	73
Martí Domínguez: Les delícies del pintoresc: el paisatge en l'art valencià	86

Àmbit 5

<i>Les ruïnes com a símbol de la terra</i>	89
Introducció. Narcís Figueras	90
Fotografies i textos àmbit 5	92
Miquel Àngel Limón: Patrimonis subsidiaris i reencarnats	104

Presentació

Lluís Puig i Gordi

L'exposició "Patrimoni oblidat, memòria literària", organitzada per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner, té per a mi dos aspectes que la fan diferent de la resta.

En primer lloc, és una exposició que no s'acaba en si mateixa: parteix d'un propòsit molt més ampli, tant en el temps com en les actuacions. Aquesta exposició és més que un senzill projecte, ja que dona compte d'un seguit d'accions i d'iniciatives que no acaben en el temps d'itinerància de la mostra. A més a més, aquest projecte inclou, entre d'altres actuacions, la implementació d'una pàgina web, l'edició de materials i la continuïtat de la recerca.

En segon lloc, l'exposició i el projecte que l'emmarca és una mostra palesa de la necessitat i dels beneficis que aporta el treball cooperatiu. Els centres d'estudis locals i comarcals i les entitats i museus agrupades a l'entorn de l'Institut Ramon Muntaner duen a terme aquesta tasca des de fa anys. De fet, sense la col·laboració descentralitzada de tots plegats, aquest ambiciós projecte hauria estat inviable. Aquesta exposició fa visible l'eficiència del treball cooperatiu i en xarxa, que és un dels signes d'identitat dels nostres temps.

El focus principal del projecte, i també de l'exposició, és la comunió entre l'espai físic i la literatura. Aquesta unió és un autèntic mestissatge on tots els elements es condicionen recíprocament. Els text literari i l'espai físic s'influeixen l'un a l'altre per donar lloc a un enfocament diferent.

La primera conseqüència d'aquest lligam és la potenciació d'ambdós aspectes, el patrimoni material i la literatura. El patrimoni material és sempre un element central de la memòria col·lectiva, un referent en la història d'un poble, perquè parlar de patrimoni, en totes les seves vessants, és parlar de realitat històrica conjunta. D'altra banda, la literatura és una de les formes més creatives i alhora més tradicionals i eficaces de preservar la memòria col·lectiva. La literatura revifa un paisatge, que deixa de ser patrimoni oblidat, i rescata de l'oblit una part de la memòria col·lectiva a través d'un espai físic.

Voldria acabar fent menció a un passat que és present en aquest projecte: la Renaixença, un moviment per a la recuperació del passat comú. Una de les eines emprades per a recuperar aquest espai va ser, entre d'altres, la creació dels centres excursionistes i les societats geogràfiques, que pretenien recuperar la història a través del coneixement i reconeixement del territori. L'exposició "Patrimoni oblidat, memòria literària" s'emmarca en aquesta línia, però amb els eines pròpies del segle XXI, amb centres d'estudis, museus locals i comarcals, i amb la metodologia pròpia d'aquest segle: el treball col·laboratiu en xarxa.

Llarga vida a aquest projecte que s'enceta avui amb aquesta exposició, la qual pot servir de model a altres projectes que es puguin promoure des d'altres àmbits de la cultura.

Lluís Puig i Gordi

President de l'Institut Ramon Muntaner

Director general de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals

La bellesa de la ruïna

Magí Sunyer

El Romanticisme conserva una sorprenent bona salut. Durant dos segles, ha estat escarnit, ridiculitzat i parodiat per la dreta més dretana i la moderada, que han proclamat el retorn a l'ordre, i per les esquerres més extremes i les pactistes, que han reclamat que es recobrin la raó i l'aferrament a la realitat com a bases per a la transformació, revolucionària o reformista. I tanmateix, els ressorts que es van disparar per posar en primer pla la fantasia, la imaginació, la passió, la irracionalitat, la natura, l'amor al passat, la bellesa de la lletjor i tantes altres constants no tan sols continuen vigents sinó que es renoven contínuament, al vertiginós ritme que en la cultura imprimeix el defici de novetat de principis del tercer mil·lenni. Des de la popularitat de les pel·lícules de terror fins a l'ecologisme, les demostracions de l'actualitat de la revolució romàntica són contínues i es multipliquen. Un reciclatge constant renova tots els aspectes del fenomen. Si en algun moment l'exaltació de la natura va poder ser manipulada des d'ideologies reaccionàries per oposar-la a la modernitat, avui aquesta lectura interessada ha quedat absolutament desfasada. Els hippies de mig segle enrere o els neorurals de l'actualitat en són demostracions fefaents.

Dos dels principis derivats d'aquell gran impuls que encara ens afecta es reuneixen en aquesta exposició: la bellesa de la ruïna i l'amor al passat. Un i altre heretats de l'esperit il·lustrat i rellegits amb un nou fervor pels romàntics, han sobreviscut als avatars tan diversos dels segles XVIII, XIX i XX i han arribat fins a nosaltres en plena forma. Llavors, Goethe s'emocionava davant les restes arqueològiques romanes; Pau Piferrer iniciava les guies turístiques monumentals a Catalunya; Verdaguer pujava i baixava muntanyes dels Pirineus, advocava per la reconstrucció de Montserrat i de Sant Martí del Canigó; els excursionistes científics descobrien la història, la geografia i els costums d'un país ocult en les restes d'una ermita romànica o d'una masia enrunada. Avui, a la ruralia i a les ciutats, grups de turistes visiten monuments i paratges naturals, segueixen rutes literàries, artístiques i monumentals conscients de realitzar un fet de cultura.

Les quatre paraules del títol, «Patrimoni oblidat, memòria literària», a més de resumir perfectament els propòsits i els continguts de l'exposició, contenen aquest esperit. La sensibilitat cap a tot allò que no és oficial, aclamat i triomfant, mediàtic, cap a la marginació, la malaltia, la feblesa, prové d'aquella revolució que va qüestionar la normalitat que els cànons clàssics establien. Gràcies a aquest gir, l'atenció cap a allò que, pel motiu que sigui i en un sentit molt ampli, ha estat oblidat ha adquirit la condició de contemporània. No cal que els referents siguin el Partenó o les ruïnes de Cartago, romanalles menys canòniques també mereixen el tractament ennoblidor que proporciona l'art: un poble abandonat, les runes d'un monestir o una botiga que va tancar les portes en un passat més o menys proper. En aquesta exposició se'ns diu que si tot això també ingressa en la categoria de patrimoni, és gràcies a la memòria dels que ho van conèixer i, d'alguna manera, ho enyoren i ho recorden —o ho han enyorat i recordat— perquè forma part de la seva vida o de la vida dels seus avantpassats. Patrimoni, oblit, memòria. La quarta paraula del títol presenta el vehicle per a la recuperació: la mirada literària. D'una literatura de tota mena, sense fixar-s'hi gaire, però sense menystenir-los, en criteris de qualitat. Literatura en una geografia ben delimitada, de Salses a Guardamar, de la Franja a l'Alguer, aquests Països Catalans tan maltractats per la política maldestra o genocida i mantinguts vius per un poble que practica els seus senyals constituents, ni que molt sovint, per falta d'informació o per desinformació, no en sigui conscient. Contra aquesta i moltes altres formes d'incultura treballen les entitats que han realitzat l'exposició: l'Institut Ramon Muntaner i la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana. No és casual que l'esperit del comissariat del projecte se sintetitzi en tres paraules: Saber, Bellesa i Reflexió.

Som davant de la realització d'un projecte molt ben pensat. El material que s'ha imprès en els plafons que viatjaran per la geografia catalana constitueix una petita part del que s'ha recollit; la informació completa es publicarà en una pàgina d'aquest

receptacle generós que és internet, no sotmès a les contingències d'espai i embalatges per a trasllats, amb els pressupostos corresponents. La selecció i la distribució en cinc grans àmbits es correspon amb la idea que expressa la frase de W. G. Sebald triada per presidir la mostra: en la literatura hi pot haver un intent de restitució —es podria matisar que potser no amb caràcter exclusiu, aquests plafons mostren que també la fotografia té aquesta virtut. Sobretot, dels indrets que continuen oblidats, perquè els que s'han recuperat ja han rebut, i reben, l'atenció que els salva de l'oblit. És clar que si això s'ha produït ha estat perquè fa temps algú va dur a terme una operació similar a la que es practica en aquesta ocasió. Algú va mirar aquells paratges, els va trobar bells, li van provocar una commoció íntima i va desplegar les energies necessàries per salvar-los de la desaparició definitiva.

La distribució dels textos i de les fotografies en cinc àmbits informa amb precisió sobre els interessos concrets des dels quals s'ha treballat. Cadascun està presentat per un dels curadors. Mireia Munmany explica que «En lluita i diàleg amb el paisatge» busca d'interpel·lar els vestigis amb la paraula per contribuir a conservar-los o a recordar-los. Pineda Vaquer que «El pes de la història» posa l'accent en la qualitat que aquests indrets tenen de testimonis d'una realitat transformada sense remissió i els rememora amb nostàlgia. Josep Santesmas que «El clam silenciós de les pedres» s'ocupa dels pobles abandonats, on s'hi va viure, el dol i els sentiments pels quals, a partir d'un moment, «només persisteixen damunt de les runes o en relat literari». Montse Caralt que a «La memòria de la vida social», menys rural que els anteriors, la literatura és capaç de fer persistir «la intensitat de les relacions individuals o col·lectives». Narcís Figueras que a «Les ruïnes com a símbol de la terra» es fixa l'atenció en què sovint les restes «han estat elevades a la categoria de símbol i han esdevingut emblema d'un sentiment, sigui individual o bé col·lectiu, davant l'adversitat, l'hostilitat, la repressió, la destrucció».

Per sobre de la delimitació en apartats, que, més que excloure's, subratllen el sentiment de nostàlgia recorre tota l'exposició. Josep Piera lamenta la desaparició de la Beniopa rural de la seva infantesa. Beniopa existeix en l'actualitat, és una població viva, però l'escriptor no hi pot reconèixer el paisatge ni la humanitat de quan ell era un xiquet. En aquest cas, la destrucció, i no tan sols la del paisatge, és irreversible, ningú mai no recobrarà el passat si no és a través de la memòria. La majoria de textos es fan ressò del mite de la terra alta, que proclama la superioritat de les altures i, en general, de la ruralia, per sobre de les planúries, el litoral i, sobretot, les ciutats. És un sentiment dualista que confereix segell d'autenticitat a les coses antigues. Josep Maria Poblet l'expressa quan es refereix al ciment com un «material que acostuma d'espantillar les coses quan són veritables». També Josep Iglésies, que, abans que la Mussara es despoblés del tot, desitjava que els seus habitants no anessin «a naufragar a la plana». La plana, tanmateix, en què l'escriptor vivia, no ho perdem de vista, la plana que va oferir oportunitats de progrés a uns habitants que no en tenien al poble vist com a idíl·lic per l'escriptor. És la reflexió que sorgeix de l'àgil màquina d'escriure de Joan Fuster a propòsit de la barraca valenciana, elevada per Teodor Llorente a la categoria de símbol de l'Horta, i per via de sinècdote, de València. Amb el contrapunt «Els llauradors de l'Horta, si vivien en barraques no era precisament per gust», Fuster refrena aquesta devoció romàntica per l'enyorança del passat, quan, després de concedir, sense entusiasme, que potser aquells edificis feien bonic, remata que «la gent no ha vingut al món per adornar paisatges».

Fuster a banda, hi domina la poesia de la ruïna. La podem trobar en estat pur, sense que s'explicitin reivindicacions reconstructives, com en la frase de Santiago Rusiñol davant les restes de Centelles: «Existeixen antics castells que verament sembla que siguin fets per contemplar-los arrunats». Impressiona amb més intensitat en la secció dedicada als pobles abandonats o desapareguts. Molt més si l'abandó va ser obligat i, és clar, si el món destruït es reviu amb el vigor d'un gran escriptor que hi dedica

la seva obra. Ens emociona la Mequinensa de Jesús Moncada. Voldríem caminar per aquells carrers negats, parlar amb aquells personatges, escoltar de boca seva les històries que el narrador ens refereix. Més encara: fem el viatge fins a la vora de l'embassament i ens quedem davant l'aigua amb unes sensacions que no poden ser de nostàlgia nostra però que l'art de la paraula ens ha transmès com si ho fos, perquè, a través de la lectura, nosaltres també hi vam viure. Abans apuntàvem que aquesta mena d'impactes no són exclusius de la literatura, ho podem constatar en la fotografia del campanar de Faió, també inundat, amb el rellotge aturat a dos quarts de quatre, com si assenyalés l'hora de la mort del poble. Joan Todó ens hi fa fixar l'atenció perquè ell, com nosaltres, n'ha rebut l'efecte. La imatge, tota sola, és capaç de trasbalsar l'espectador sensible.

Quan l'estupefacció davant allò que no es pot reparar es converteix en símbol col·lectiu, no és estrany que adquireixi caràcter patriòtic. En la contemplació del que restava del castell de Montsoriu, Ramon Arabia exclamava: «l'ànima s'encongeix de dol i se sent com una enyorança de pàtria». És un sentiment similar al que expressa «Los dos campanars», de Jacint Verdaguer, al que provocava que Guimerà convertís Poblet en un símbol, com ho feien els noucentistes amb Empúries i Pere Gimferrer amb la masia de Bac de Roda: «Viure per Catalunya, morir per Catalunya: al cor de la Història, la mort d'en Bac de Roda és una forma de dir que sí, de reconèixer-nos part de la claror d'un paisatge». Les romanalles del que fou com a afirmació del que som, les pedres com «un alfabet fosforescent», en el sonet de Vicent Andrés Estellés dedicat a Xàtiva.

Potser la impressió és menys èpica quan constatem la desaparició d'elements que ja pressuposem que, ni que formin part d'un paisatge sentimental que pot afectar tant la sensibilitats de cadascú com qualsevol altre, tenien unes característiques més domèstiques, o per als quals la fugacitat era més previsible, com l'hipòdrom de can Tunis de què Narcís Oller descrivia la inauguració, la xocolateria Arumí de Vic, el restaurant cal Botella de Reus o l'Hotel Europa de Tarragona evocats, respectivament, per Maria Àngels Anglada, Xavier Amorós i Josep Anton Baixeras. Menys èpica però no necessàriament menys íntima.

La contemplació reposada d'aquests plafons condueix a moltes més reflexions. Sobre les causes de la destrucció, per exemple: la misèria, les guerres, les revoltes, el saqueig, les modes. L'espectador se sent reconfortat quan retroba textos que ja coneix i s'enriqueix amb els que ignora. Comprova que, per uns mecanismes que abans s'han descrit, alguns d'aquests indrets han reviscolat, de vegades en metamorfosis inesperades, com el poblet del Fonoll, a la Conca de Barberà, convertit en espai naturista i nudista. Altres han adquirit una significació quasi màgica, com la Mussara, a les muntanyes de Prades, abandonat mig segle enrere i que cada estiu reneix, com a mínim per un dia, amb lectures literàries.

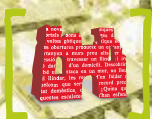
Més enllà de la nostàlgia i la tristesa, de la sensació de poder aprehendre l'ànima de les pedres o dels que les van habitar, presideix el ressò del silenci. Silenci i solitud, acarament de la persona amb ella mateixa i amb alguns ressorts ancestrals. John Keats va reaccionar davant la presència del passat: «*Heard melodies are sweet, but those unheard / Are sweeter*» («Les melodies que sentim són dolces, / però més les no oïdes», en traducció de Marià Manent). Fa més de dos segles que, sense que per força això hagi de provocar una evasió del present, no podem ni volem evitar recrear-nos en aquesta mena d'emoció.

[EN LLUITA I DIÀLEG AMB EL PAISATGE]

El creixement de Xàtiva vers l'horta i les terres
de conreu (la Costera). 1984.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé.

He pujat fa una estona a la costa del C
Bellveret actual, on encara alguns colom
volar el colom, he comprovat amb els me
ulls de Vicent Bayamo i Cento More
ciutat de Xàtiva i tota la seua horta,
Bayamo com a pròpe

**PATRIMONI OBLIDAT,
MEMÒRIA LITERÀRIA**

«Meravella dels mots, que recorden els paisatges del passat...»

Josep Piera

El paisatge evoluciona en consonància amb el pas del temps, esdevenint un sediment de fets, presents i passats, una acumulació d'històries i d'història. Com deia Ortega i Gasset "La història d'un poble és inseparable del seu paisatge (i aquest) es converteix així en una referència històrica fonamental, en un signe visible de la identitat col·lectiva dels pobles". Perquè, arran de la confluència entre natura i cultura, els paisatges expressen el caràcter particular de la nostra part de món.

Una part de món que ha canviat radicalment al llarg d'aquests últims anys. Un temps en què han desaparegut determinats elements palpables que havien estat quotidians en les vides dels nostres avantpassats o en la nostra pròpia història, a causa, sobretot, del canvi de model econòmic, la revolució tecnològica, les comunicacions, la importància del sector terciari, etc. Nosaltres, precisament, hem estat testimonis i participants d'aquesta ràpida transformació de l'entorn per l'afany de (re)construir-lo. Mentre s'obrien avingudes i carrers i s'alçaven edificis, desapareixien o s'abandonaven altres espais o elements, tocats per la petja del temps, que ja no eren prou adequats per als nous usos. El cert és que s'ha transformat el nostre paisatge quotidià deixant-nos un xic més orfes.

A la mostra "Patrimoni oblidat, memòria literària" ens hem ocupat de rescatar de l'oblit aquests indrets abandonats o absolutament transformats que formen o han format part de la nostra identitat com a poble. I ho hem volgut fer tenint en compte la mirada artística que hi han dirigit els nostres literats. De fet, l'origen del concepte paisatge a la cultura occidental el va incorporar el moviment romàntic a través, sobretot, de la mediació estètica. Per tant, es pot afirmar que el paisatge és el fruit d'una mirada estètica i sensorial i res millor per recuperar-lo i donar-li visibilitat que fer-ho des de l'art literari. Amb autors d'ahir i d'avui, del sud i del nord, que amb la seva paraula creadora han interpellat aquests vestigis, evitant que caiguin en l'oblit absolut.

Una de les vàlues de la literatura i de la mostra expositiva que presentem és, precisament, la capacitat literària de mirar, sentir, interpretar, transmetre l'emoció d'un paisatge i atorgar-li un futur compartit. L'escriptura, gràcies a la seva capacitat de narrar, descriure i projectar en el temps l'emoció d'aquests indrets, permet salvar la memòria sensorial del paisatge i és en la seva lectura continuada quan contribuïm a conservar-lo. Retenint-lo en el record i compartint-lo és quan el fem present a les generacions futures, al mateix temps que entra dins de la «memòria col·lectiva» de la mateixa comunitat que vetlla per la seva difusió.

Literatura i paisatge. Paisatge i literatura

Literatura i paisatge es complementen alhora que, al meu entendre, es relacionen en dos sentits. D'una banda, la pròpia concepció del paisatge influeix en la percepció vivencial de l'espai i, per tant, en la mirada narrativa de l'artista com a creador i, consegüentment, a la seva lectura per part dels lectors que comparteixen aquest hàbitat. Sentim, ens comuniquem i interpretem les coses en funció d'un espai-temps concret, on el paisatge, com a procés cultural en construcció constant, hi és sempre present i ens influeix.

És el paisatge viscut, viatjat, interpretat, el que formarà part de l'univers creatiu de l'autor que (aquest), interpellant-lo subjectivament, l'acabarà plasmant en la seva escriptura com a espai de vivència i com a testimoni de l'evolució humana. Joan Francesc Mira apunta que «el procés de visió-emoció-interpretació-paraula és, segurament, la més antiga i clàssica de les definicions de "poesia" o de creació d'una obra d'art: és la consideració de la *póiesis* com a "imitació", reproducció o evocació d'una realitat, de la creació com a recreació». El paisatge, per tant, seria responsable d'aquesta recreació que ens comenta Mira.

Només cal prestar atenció als versos que Josep Sebastià Pons dedica a Serrabona (1911) «Aquest monestir s'és tot adormit. / Les arnes roseguen casulles brodades. / Amb una veu feble que plora l'oblit, / l'aigua degotina del sostre, a vegades.»

D'altra banda, l'escriptura és capaç de domesticar el paisatge, és a dir, li dóna valor afegit i l'acaba fent visitable i recordat, gràcies a les paraules que l'escriptor ha deixat impreses sobre aquest lloc. La força de l'escriptura entra a la «memòria col·lectiva» d'una societat i pot canviar la percepció que es té sobre aquell paisatge, considerat ja lloc literari que esdevé «símbol» i se'n canvia així la seva percepció.

És quan la memòria literària agafa concreció en un paisatge i la pròpia literatura passa a ser un xic més palpable. Ens trobem paisatges trepitjats, reals o no, on hi intervé la complicitat intel·lectual i la proximitat emocional entre el lector i l'autor. Espais on es cristal·litza i s'hi refugia la literatura, llocs on es respira i es percep la creació de l'autor; al capdavant, l'autenticitat de l'art convertida en símbol. Un procés de construcció literària que ha estat possible gràcies a la mirada estètica que la ment privilegiada d'un creador ha fet sobre un paisatge determinat. És el cas del Canigó amb Verdaguer o de l'Empordà de Josep Pla.

Per tant, veiem com literatura i paisatge es complementen. Gràcies al paisatge s'ha acabat configurant una determinada obra literària i gràcies a la literatura alguns d'aquests paisatges han adquirit un cert prestigi entre la població. En qualsevol cas, la mirada estètica que els creadors han dirigit sobre un territori, i que posteriorment han plasmat en paraules, ha aconseguit retenir en la «memòria col·lectiva» un tros d'aquest paisatge passat, essent conscients que, si no fos per ella, molt probablement hauria desaparegut en el record dels nostres avantpassats.

Us convidem, doncs, a la lectura continuada dels textos que presentem, i d'altres que trobareu al web, ja que a més de salvar la memòria d'uns paisatges oblidats, ens fan partícips de la bellesa de la ruïna, de l'amor al passat, de la crítica a la transformació ferotge i, sobretot, ens obren la consciència al pes del pas del temps.

Bibliografia

GÓMEZ MENDOZA, Josefina (2008). «La mirada del geógrafo sobre el paisaje: del conocimiento a la gestión». A: *Paisaje y territorio*, Madrid, Fundación Beulas, CDAN, Pensar el paisaje 03, Abada Editores, p. 11-56.

HALBWACHS, Maurice (1968). *La Mémoire collective*. París: Preses universitaires de France.

LÓPEZ SILVESTRE, Federico (2008). «El paisatge, naix o es fa? ». *Mètode: Paisatges*, València: Universitat de València, núm. 58, p. 63-69.

MIRA, Joan Francesc (2012). «Història i poesia, o el poeta i el món». *Reduccions. Revista de poesia*, Vic, núm. 100.

MUNMANY MUNTAL, Mireia (2016). *La gestió del patrimoni literari català femení. Conceptualització i proposta d'anàlisi*. Tesi doctoral: Universitat de Vic Universitat Central de Catalunya [en premsa].

PONS, Josep Sebastià (1911) «Serrabona». A *Roses y xiprers: Poesies rosselloneses*, Perpinyà.

[BENIOPA]

Vaig nàixer en un lloc que ara només existeix en la memòria d'uns pocs: un poble que va ser real i ara és ficció. Els camps d'hortalisses, les séquies, els camins, les sendes, les alqueries esparses, les vil·les enjardinades, els casups moriscos, les marjals i els marenys, les fonts, les bardisses oloroses, les dunes vora mar, ara són blocs de vivendes, magatzems gegantins, naus industrials, llocs d'oci i de negocis, bars i bancs, puticlubs, carreteres i carrers asfaltats... Del món llaurador que he conegut, aquell de dones endolades i d'homes amb saragüells, de carros carregats d'hortalisses, de cases amb balcons de clavellines en flor i de carabasses amb forma de violí, de matances del porc, de paelles al camp, d'estius inacabables, d'immenses platges desertes..., no en queda res. O només els records.

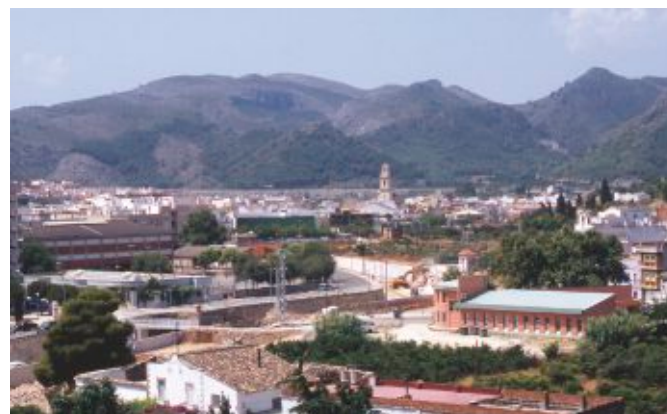
M'ha tocat viure un temps on les transformacions han segut rapidíssimes, i ingrates; també, ai!, inevitables. No s'ha sabut aturar tanta deformació. O, ni s'ha sabut, n'hi s'ha volgut, ni s'ha pogut. Per això, entre altres complaences, recorde aquest espai viscudament perdut. I me l'estime com una ficció: perquè no serà mai més com va ser. **El que va ser la vida, ara ho guarda el record. Meravella dels mots, que recreen els paisatges del passat.**

Josep PIERA (1947)

«Vaig nàixer en un lloc...» (fragment) (2007)

(*Putxa postguerra*, Barcelona, 2007)

Josep Piera i Rubio va néixer a Beniopa (Gandia, la Safor). A *Putxa postguerra* presenta les seves primeres memòries literàries, des del naixement fins a la majoria d'edat –dels anys quaranta als seixanta–, i la realitat originària del poble de Beniopa, absorbit per la ciutat de Gandia, hi té una presència destacada.

Vista de general de Beniopa i rodalies. 2004. (Gandia, la Safor).
Imatge: Rafa Andrés. Arxiu Històric de Gandia.

Vista antiga de Beniopa, ca. 1950.
(Gandia, la Safor).

Imatge: Autor desconegut.
Arxiu Històric de Gandia.

[CASTELL DE MONTSORIU]

Quan s'arriba a dalt i per entre los pilots de pedra i los punxosos esbarzers se penetra en aquelles estàncies solitàries i obertes als quatre vents; quan se veuen aquells gòtics finestrals sense l'airosa columneta, aquelles altives voltes enderrocades, aquelles espaioses sitges buides i respirant un baf sepulcral, l'ànima s'encobreix de dol i se sent com una enyorança de pàtria. Afortunadament, una sola mirada defora les muralles reconforta l'esperit; l'esplendent riera d'Arbúcies, les hermoses planes de Breda i del Tordera, lo immens costellam del Montseny i les humils muntanyes que a sos peus radien per tot Catalunya, ara com abans viuen forta i robusta vida. **L'obra humana tan superbiosa se desfà com pols, l'obra de Déu persisteix, immutable a través dels segles. Mentres ell sia, no ens faltará pàtria mai.**

Ramon ARABIA I SOLANAS (1850-1902)
«Al Montseny» (fragment) (1881)

Castell de Montsoriu (Arbúcies i Sant Feliu de Buixalleu, la Selva).

Imatge : Postal de L. Roisin.
Arxiu Històric Municipal d'Arbúcies (amb la col·laboració del Museu Etnològic del Montseny, la Gabella).

Vista actual del castell de Montsoriu (Arbúcies i Sant Feliu de Buixalleu, la Selva).

Imatge: Patronat del Castell de Montsoriu (amb la col·laboració del Museu Etnològic del Montseny, la Gabella).

(A: *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana 1881*, Barcelona 1882)

El mataroní Ramon Arabia i Solanas va ser una de les persones més actives i entusiastes en el si de l'excursionisme català naixent a la fi del segle XIX, estretament relacionat amb una idea patriòtica de Catalunya i amb la intenció de donar a conèixer la realitat geogràfica, natural i patrimonial del país. Entre molts altres indrets, va freqüentar el Montseny.

[LA FONT DE LA GRUTA]

En la nostra infantesa, hi havia una font que ens tenia el cor robat: la Gruta. Després de caminar una hora llarga, baixaves per un caminet tot eixerit i trobaves la més deliciosa de les fonts, amb arbreda exuberant, molsa a desdir i diminutes plantes aquàtiques.

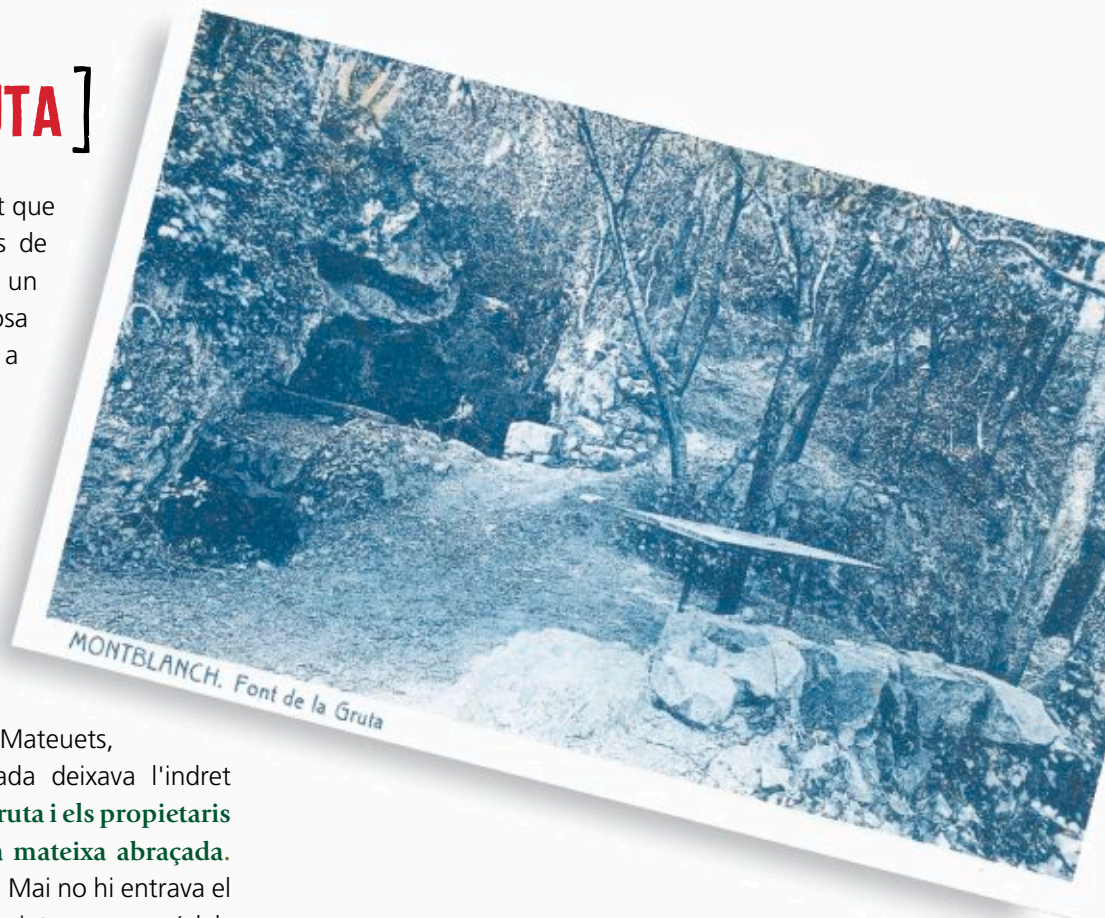
Llavors n'eren propietaris «els Mateuets», uns germans solters i amb poca família que, no sabent a qui posar amor, el posaven a les fonts; en tenien dues: la Gruta, i la de la Mare de Déu, moderna la darrera, acarada al sol, oberta i amb intervenció del ciment, material que acostuma d'espatllar les coses quan són veritables. Amb la mort dels Mateuets, que les vetllaven nit i dia, una ensulsiada deixava l'indret intransitable. **I vet aquí com la font de la Gruta i els propietaris desapareixien d'un plegat, fosos en una mateixa abraçada. Història trista, car el lloc era d'encanteri.** Mai no hi entrava el sol. A l'estiu, en arribar-hi, després d'haver pujat per un camí dels que fan dreuera, que solen ésser els pitjors, et calia posar-te la roba per a no refredar-te. Els Mateuets, quan parlaven, no se'ls sentia del coll de la camisa. Feien bé, que en aquell indret només la font tenia la paraula.

Josep M. POBLET I GUARRO (1897- 1980)

«La font de la Gruta» (1961)

(*La Conca de Barberà: la meva terra*, Barcelona, 1961).

Nascut a Montblanc, l'escriptor i polític català Josep M. Poblet Guarro va conrear la narrativa, l'assaig, el teatre, la poesia i el periodisme i va escriure un remarcable nombre de biografies. Mai oblidà la seva vila natal, que va tractar en una part de les seves obres literàries i històriques. L'obra esmentada és una monografia sentimental sobre la seva terra d'origen.

La font de la Gruta de Montblanc.
Imatge: Postal de Fototípia Thomas de Barcelona.
Museu Comarcal de la Conca de Barberà

[CASTELL D'ESCORNALBOU]

La primera il·lusió de Toda fou Escornalbou, un vell convent de franciscans abandonat que comprà i féu restaurar. Encarregà les obres a Puig i Cadafalch, però no s'entengueren.

— Puig —deia Toda— volia fer un convent nou i probablement tenia raó; però jo el volia vell, perquè estava cansat de coses noves... És el que passa.

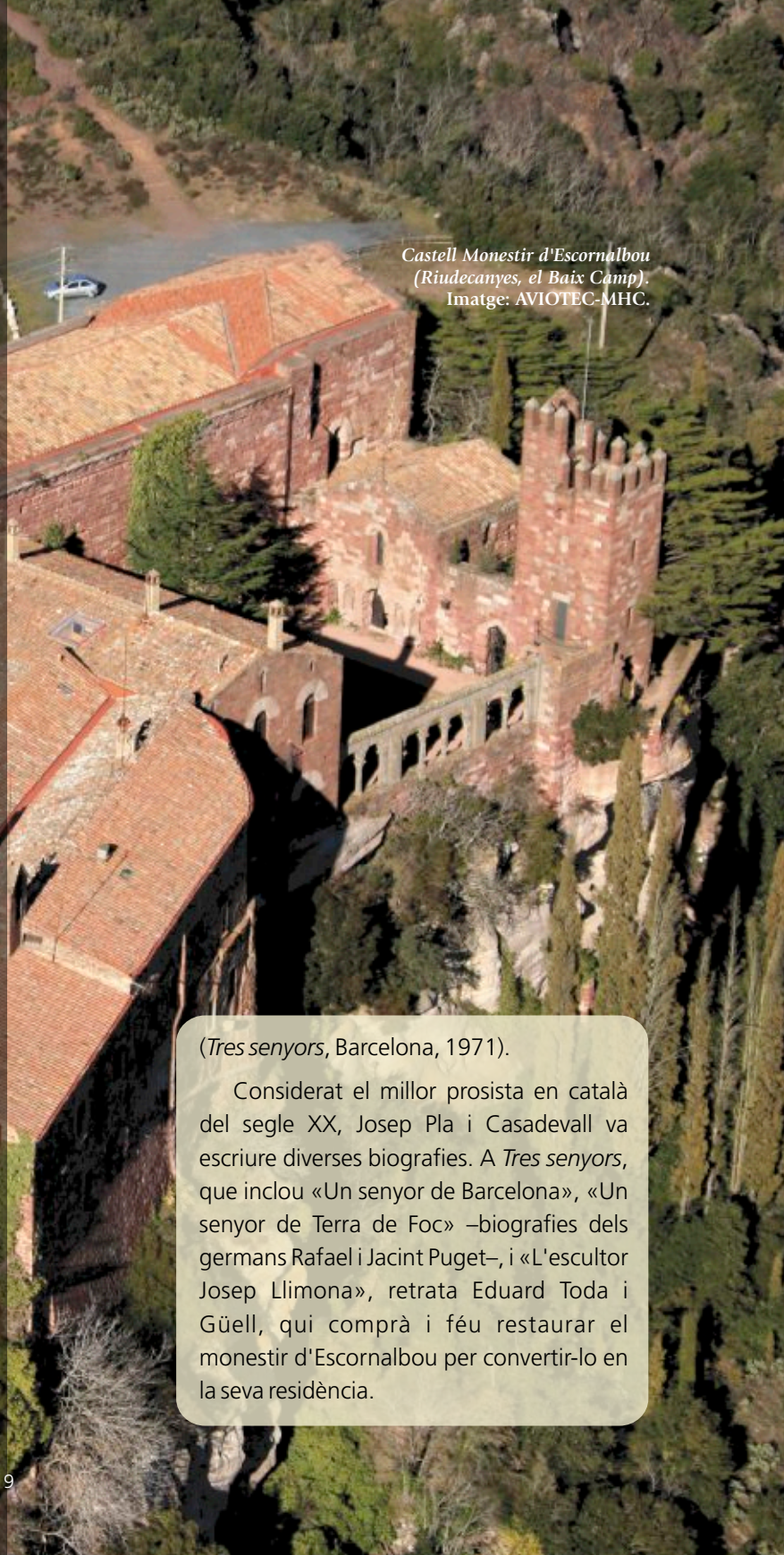
Vaig anar a Escornalbou moltes vegades. La situació del convent, penjat sobre el Camp de Tarragona, és excepcionalment bella. **Des dels seus murs s'albiren vint-i-set termes municipals. El panorama sobre la terra i el mar té, a part de la immensitat panoràmica, una fascinatora, finíssima bellesa.**

Josep PLA (1897- 1981)

«Eduard de Toda» (fragment) (1971)

Excursió al castell d'Escornalbou. Grup de set noies al mirador del castell (l'antic claustre). 1931. Imatge: Joana Casals (àlbum), Arxiu Escola de Bibliotecàries. Universitat de Barcelona. Facultat de Biblioteconomia i Documentació.

Castell Monestir d'Escornalbou (Riudecanyes, el Baix Camp). Imatge: AVIOTEC-MHC.

(*Tres senyors*, Barcelona, 1971).

Considerat el millor prosista en català del segle XX, Josep Pla i Casadevall va escriure diverses biografies. A *Tres senyors*, que inclou «Un senyor de Barcelona», «Un senyor de Terra de Foc» –biografies dels germans Rafael i Jacint Puget–, i «L'escultor Josep Llimona», retrata Eduard Toda i Güell, qui comprà i féu restaurar el monestir d'Escornalbou per convertir-lo en la seva residència.

[SERRABONA]

Aquest monestir amb sa quietud
de pedres daurades,
així com les fulles per l'aire colrades,
domina la vall i la solitud.

Baixeta, la porta té un arquet de lloses.
En els capitells encara sencers,
uns àngels guardant les ales recloses
hi mouen per sempre florits encensers.

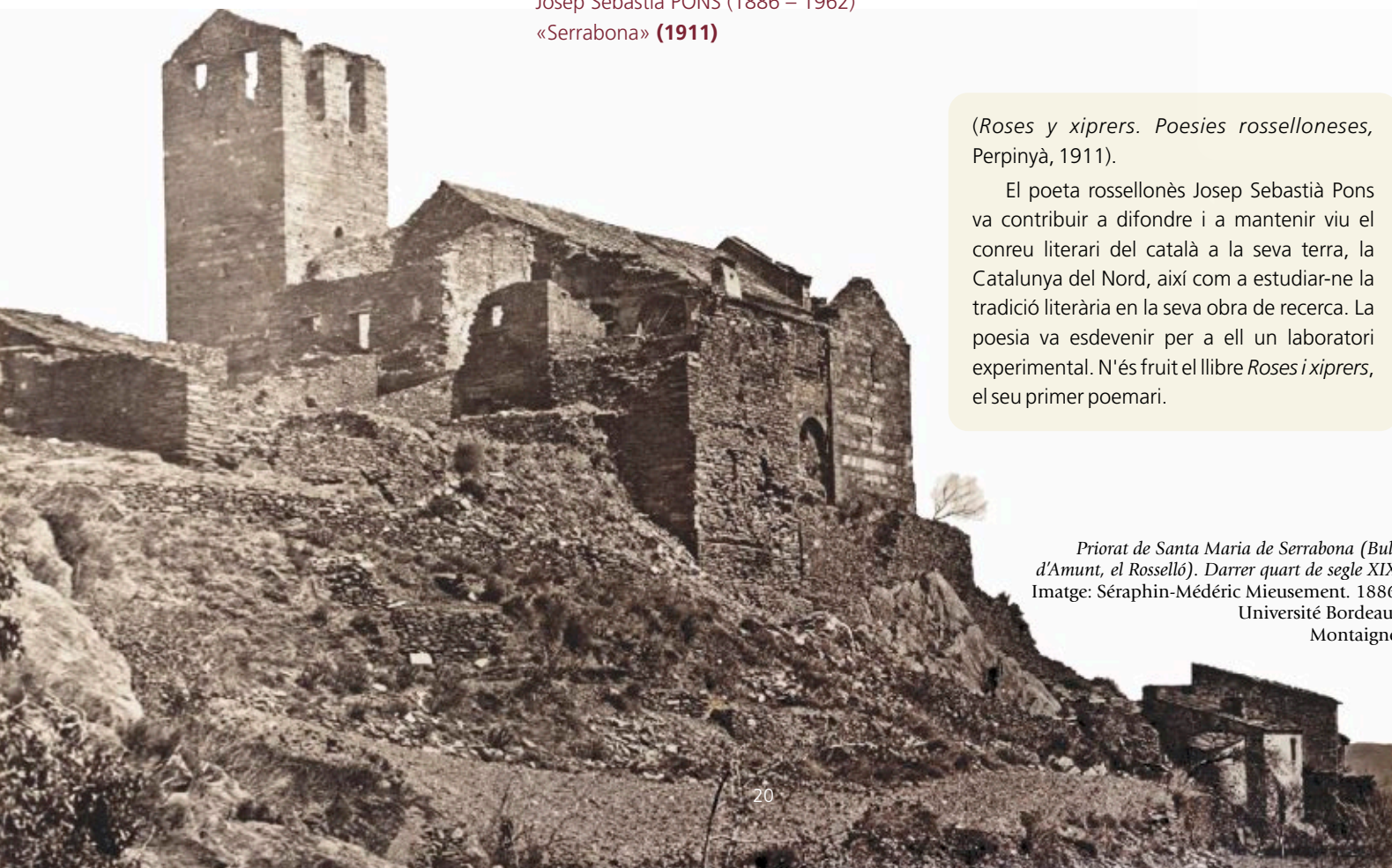
A dintre, en la fosca, hom veu clarejar
per sempre aplegades
les feres del bosc a cada pilar,
i apunta el centaure les fletxes malvades.

**Aquest monestir s'és tot adormit.
Les arnes roseguen casulles brodades.
Amb una veu feble que plora l'oblit,
l'aigua degotina del sostre, a vegades.**

Josep Sebastià PONS (1886 – 1962)
«Serrabona» (1911)

*Claustre de Santa Maria de Serrabona
(Bula d'Amunt, el Rosselló). 2009.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé.*

*(Roses y xiprers. Poesies rosselloneses,
Perpinyà, 1911).*

El poeta rossellonès Josep Sebastià Pons va contribuir a difondre i a mantenir viu el conreu literari del català a la seva terra, la Catalunya del Nord, així com a estudiar-ne la tradició literària en la seva obra de recerca. La poesia va esdevenir per a ell un laboratori experimental. N'és fruit el llibre *Roses i xiprers*, el seu primer poemari.

*Priorat de Santa Maria de Serrabona (Bula
d'Amunt, el Rosselló). Darrer quart de segle XIX.
Imatge: Séraphin-Médéric Mieusement. 1886.
Université Bordeaux
Montaigne.*

[CAMPANAR VELL DE BENISSANET]

Vell campanar i església de Sant Joan Baptista de Benissanet (la Ribera d'Ebre) destruït pels bombardejos de la Guerra Civil.

Imatge: Arxiu Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila (cedida per Mercè Papaceit).

Vaig pujar al terrat per tal de veure la cara de la nit. Les branques de les acàcies servaven encara l'olor i la tebior del dia. Feia celística, amb els estels a munts, com granets d'arròs.

Vint anys enrere, del terrat estant, hauria albirat la silueta del vell campanar —una altra víctima innocent de la guerra, una altra de les coses que no veuria mai més.

[...]

Res del que veia no em podia sorprendre, però sí justament (com la nit passada) allò que no veia: el vell campanar dels bons temps, l'alta torre de pedra que durant tres segles havia senyorejat, magnificant-la, la vila. Aquesta em semblava mutilada, dramàticament amputada d'una construcció que ja no veurà —ni repararà— mai més ningú.

En un altre indret, més cap al centre del poble, s'alça actualment un campanaret nou, «de sèrie» diríem i, com a tal, lamentable.

Artur BLADÉ I DESUMVILA (1907- 1995)
«Viatge a l'esperança» (fragment) (1973)

(*Viatge a l'esperança*, Barcelona, 1973).

Escriptor de l'Ebre català i cronista de l'exili. Republicà i catalanista, es va exiliar al final de la Guerra Civil a França i a Mèxic. A *Viatge a l'esperança* narra el seu primer retorn a Catalunya, cinc anys abans del definitiu; en la visita a Benissanet, el poble on va néixer, troba a faltar elements destruïts durant el conflicte, com ara el seu campanar.

[EL CASTELL DE CENTELLES]

Un escut ple de flors surt en relleu del mig de l'arcada i els daus i lleons en son camp esculpturats s'entrellacen amb les arrels de l'heura que l'estreny en ses fibres a l'enfilar-se per la muralla, i penja gronxant-se amb olorosa verdor dalt dels merlets i sageteres formant un dosser que sombreja un fragment d'una gran torre que defensava l'entrada, jaient avui a sos peus convertida en pilots de runa, i que, conservant-se dret encara, s'enlaira guarnit de bardisses, de molsa, de flors i d'entortolligat brancatge.

Dintre el castell s'entreveuen, servint de fons al quadro, munts i més munts de parets caigudes i una rajada de pedres que sortint-ne salten costa avall, simbolitzant que tanta bellesa no pot contenir ja tanta ruïna... **Existeixen antics castells que verament sembla que siguin fets per contemplar-los arrunats.**

Santiago RUSIÑOL (1861- 1931)

«Lo castell de Centelles. Impressions y paysatge»
(fragment) (1882)

Ruïnes del castell de Centelles (Sant Martí de Centelles, Osona). ca. 1919
Imatge: Emili Pellicer i Boulanger. Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

(A: *Butlletí Mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*, núm. 49 (octubre de 1882), 180-182 i núm. 50 (novembre de 1882), 198-207, sp. 202)

Santiago Rusiñol es va integrar de jove a les entitats excursionistes primerenques i, com en molts altres casos, els seus textos en els butlletins van esdevenir un autèntic aprenentatge. En aquest cas relata l'excursió que, l'any 1882, va fer amb un grup d'amics fins al castell de Centelles.

[MURALLES DE CIUTADELLA]

Se'n deia Ciutadella i era tan vetusta com vulgüe. Tenia el seu polidíssim casc antic, ple de palaus de pedra de marès, nua, verdosa pel temps, d'entrada ombrívola, ornada amb alfàbies enormes, d'on arrencaven escales senyorívoles, per la seva amplària i sumptuositat. **El temps podia palpar-se dins aquestes entrades, es condensava en una fresqueta gairebé tan sòlida com el gel i que et feia estremir de cap a peus.** Se'n deia Ciutadella i havia estat voltada per muralles i per un fossat profund fins feia poc, i ara les muralles havien estat suplantades per un cinturó de carrers amples amb pretensions nom d'avinguda: la Contramurada. Els al·lots jugaven a futbol enmig del carrer, a mèrvols o a la xaranga, pelant-se els genolls amb el sauló d'en terra si queien, i adesiara passava un cotxot negre, bestial, com una enorme tortuga blindada. Més enllà del poble, sota un cel blavíssim que sovint retxaven avions a reacció, s'estenia la costa abrupta i la mar, llisa, transparent a voltes, bramant sota la fiblada del vent de tramuntana altres vegades, sempre estranya, sempre salada, marcant el límit del món conegut.

Pau FANER (1949)

«Se'n deia Ciutadella...» (fragment) (1995)

(*La núvia del vent*, Argentona, 1995).

Pintor i narrador, nascut a Ciutadella, amb una extensa obra en prosa ha guanyat nombrosos premis literaris, entre els quals el Víctor Català, el Josep Pla, el Ramon Llull i el Sant Jordi. A *La núvia del vent* Pau Faner i Coll narra les memòries d'infantesa del protagonista a la Ciutadella dels anys cinquanta del segle XX.

Les muralles de Ciutadella (Menorca) des del camí d'Artrutx: s'hi observen dos molins fariners i, al fons, el convent del Socors.
Imatge: Arxiu Històric Municipal de Ciutadella.

Muralles de Ciutadella (Menorca). ca. 1865.

Imatge: atribuïda a Leon Bravy.
Arxiu Històric Municipal de Ciutadella.

[EL FAR DE BUDA]

Quan el van plantar era bastant a prop de l'aigua, però en una dècada va quedar quasi dos quilòmetres terra endins; després el bec del delta va començar a minvar i la mar va anar acostant-se a aquell far de forma pintoresca. Era com una baldufa metàl·lica de la qual sortia, cimera, la columna que rematava el llum, i el conjunt semblava com engabiats per uns tirants de ferro. **La mar es va menjar el far...**

Carlos BARRAL (1928- 1989)

«Quan el van plantar...» (fragment) (1982)

(Pel car de fora. Catalunya des del mar, Barcelona, 1982).

Carlos Barral, escriptor i editor barceloní vinculat a Calafell, és un dels representants de la Generació del 50 de la literatura espanyola (amb Goytisolo i Gil de Biedma). El seu gust pel mar el portà a escriure viatges com el que hem seleccionat, en què ens endinsa en el lèxic i els costums de tota la costa sud de Catalunya fins arribar al Delta de l'Ebre.

Antic Far de Buda (Sant Jaume d'Enveja, el Montsià).
Imatge: Arxiu Comarcal del Baix Ebre, fons Ramón Borrell.

[EL CASTELL DE VALÈNCIA D'ÀNEU]

(A: *Herba de prat (Poemes d'Àneu)*, Lleida, 1996).

Convidada a la II Trobada d'Escriptors al Pirineu de 1995, dedicada a la poesia i celebrada a les Valls d'Àneu, Maria-Mercè Marçal i Serra en aquest poema se centra en les restes arqueològiques del castell de València d'Àneu, testimoni de l'antiga vigilància sobre les valls.

Castell de València d'Àneu (el Pallars Sobirà). 2015.
Imatge: Joan Blanco i Barrilado

El turó es dreça,
opac,
contra el cel líquid
del silenci
que en cascada de núvols
es precipita avall,
s'esbalça.
Testimoni
proçaç
de càrrec
o descàrrec,
interrogat, escorcollat,
parlà només

a contrallum
i amb mudesa de pedra.
Dóna només
temps esmaltat
i esquarterat
en padellassos,
detritus de temps,
monedes fora llei
que, en curs
extemporani,
daten estrats.
I amaga avarament
la baula,

el codi, el saber
que articuli
l'hermètic
alfabet
mal xifrat
de la desfeta.

Inabastable
al mot que excava,
sota **la jove,**
cega rialla
en flor
de l'herba més tendra,

**el territori devastat
de la memòria.**

Maria-Mercè MARÇAL
(1952- 1998)

«València d'Àneu» (1996)

[HORTA DE XÀTIVA]

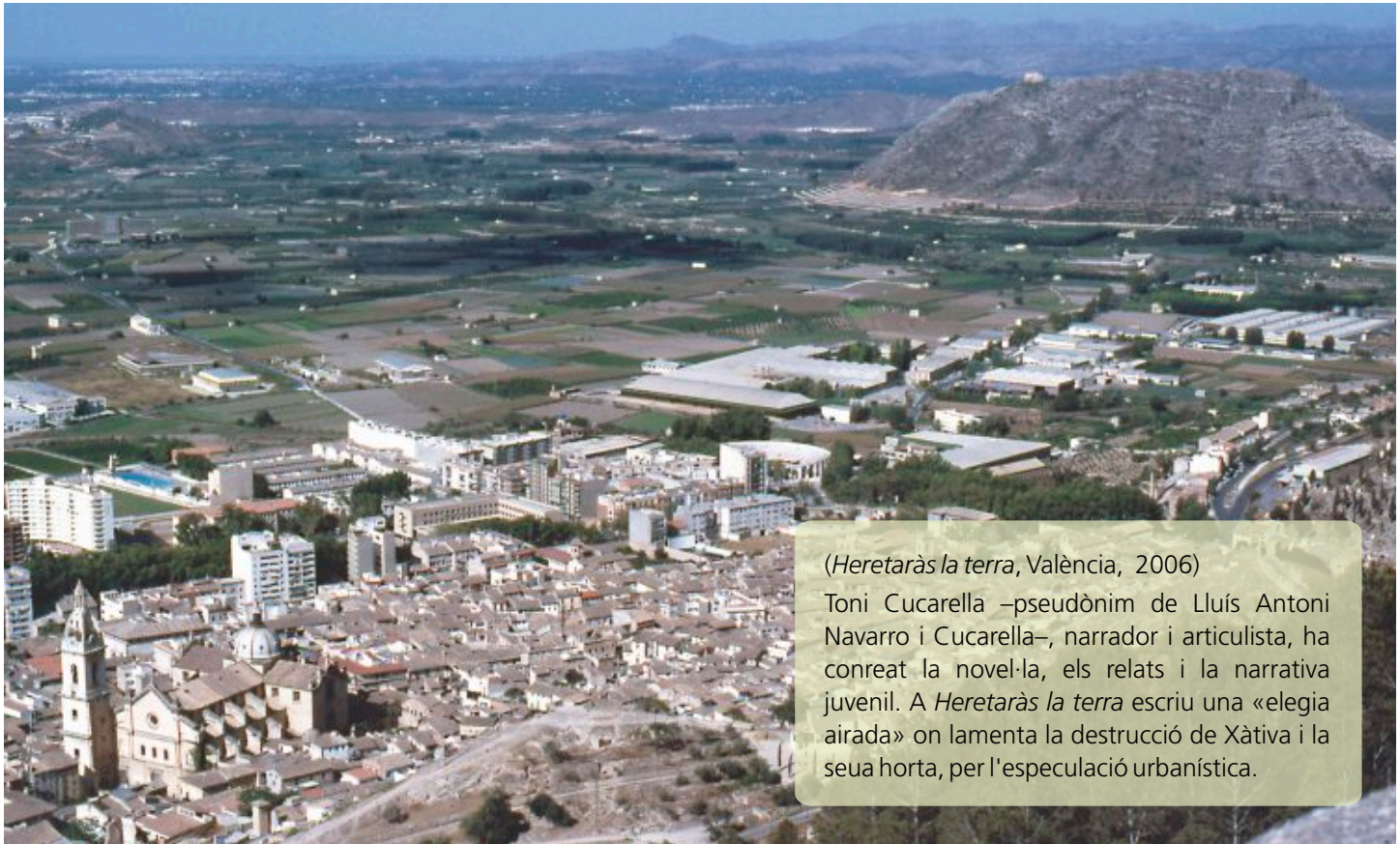
He pujat fa una estona a la costa del Castell, i des del Bellveret actual, on encara alguns colomaires pugen a volar el colom, he comprovat amb els meus ulls, que són els ulls de Vicent Bayamo i Cento Morell, la destrossa de la ciutat de Xàtiva i tota la seua horta, la ciutat que estimava Vicent Bayamo com a pròpia, l'horta que idolatrava Cento Morell. **Si Xàtiva era tot el que quedava del paradís perdut, segons va dir Joan Sales, emocionat per la bellesa de la ciutat, ja és clar que el paradís perdut és història, com la mítica biblioteca d'Alexandria o els jardins de Babilònia.** Des d'aquesta talaia que tancava l'antic albarcar, recórrec amb la mirada el paisatge que tinc al davant i no puc reprimir la sensació de venciment si veig que la destrucció ja és irreversible, que la política dels negocis ho ha devastat tot sense remordiments ni escrúpols.

Toni CUCARELLA (1959)

«He pujat fa una estona...» (fragment) (2006)

El creixement de Xàtiva vers l'horta i les terres de conreu (la Costera). 1984.

Imatge: Josep Santesmases i Ollé.

(Heretaràs la terra, València, 2006)

Toni Cucarella –pseudònim de Lluís Antoni Navarro i Cucarella–, narrador i articulista, ha conreat la novel·la, els relats i la narrativa juvenil. A *Heretaràs la terra* escriu una «elegia airada» on lamenta la destrucció de Xàtiva i la seua horta, per l'especulació urbanística.

[SANTA COLOMA D'ERDO]

El que queda per veure de les cases de Santa Coloma són les formes que la natura ha bastit en el que els homes i dones un dia van deixar. Penso ara en qui primer se'n dol de l'abandó i potser els homes han tendit a quedar fins al final emparant les cases soles. Vidus, solters. L'home sol amb una mica de bestiar és la figura humana que es dibuixa després de recórrer uns quants pobles al límit.

És la dona més vulnerable a la soledat?

Maria BARBAL (1949)

«Santa Coloma d'Erdo. Bombardeig d'absència»

(fragment) **(2001)**

(Camins de quietud. Un recorregut literari per pobles abandonats del Pirineu, Barcelona, 2001)

Maria Barbal i Farré, a banda de tota la seva obra narrativa, a *Camins de quietud* ens permet viatjar per un conjunt de pobles abandonats dels Pirineus, donant testimoni de les emprentes d'un passat no molt llunyà, quan encara eren plens de vida. «Els pobles —escriu Barbal— agonitzen quan queden sols». Aquestes narracions són això: la crònica d'una agonia.

Santa Coloma d'Erdo (Sarroca de Bellerà, el Pallars Jussà). 2000.

Imatge: Miquel Embodas Farriols.

Paisatge, patrimoni (oblidat) i polítiques públiques

El paisatge actual és la suma de capes i capes d'història que ens remeten a un passat més o menys llunyà, i molt especialment a Europa. En un continent tan humanitzat com l'europeu, el valor patrimonial del paisatge és excepcional i cal tenir-lo sempre present en l'àmbit de les polítiques públiques, i sobretot en les de caràcter territorial i cultural, independentment de si tal o qual paisatge (en bloc o per fragments) està catalogat com a bé d'interès cultural, en la categoria i a l'escala que sigui. En efecte, el territori, expressat a través d'un paisatge, conté valors patrimonials de gran interès que s'han de conèixer i saber gestionar. Una estructura parcel·laria mil·lenària, unes feixes centenàries, una xarxa de camins determinada, molt probablement no seran declarats béns culturals d'interès local ni béns culturals d'interès nacional per part de l'administració, però no per això deixen de tenir interès. Sovint —massa sovint— cauran en el sac del 'patrimoni oblidat', només evocat per la memòria literària, parafrasejant el títol de l'exposició itinerant impulsada per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner. Potser no seran protegits ni inventariats seguint els paràmetres habituals de la catalogació patrimonial, però sí s'han de poder encabir en la gestió quotidiana i dinàmica del territori, i també en la urbanística. El paisatge ha de ser entès com a un patrimoni cultural i les polítiques públiques (i no només les pròpiament patrimonials) haurien d'actuar en conseqüència. Si alguna cosa poden aportar els estudis de paisatge al món del patrimoni és precisament aquesta visió global, holística, integradora del paisatge; una visió que permet entendre tal o qual monument no com un element aïllat, sinó com a una peça més d'un conjunt, és a dir, d'un paisatge que li dóna sentit i raó de ser. Aquesta és la filosofia que inspira el treball de l'Observatori del Paisatge de Catalunya i n'exposaré dos exemples concrets.

El projecte PAHISCAT

El projecte PAHISCAT (Paisatges Històrics de Catalunya)¹ és un projecte de geografia històrica aplicat a l'evolució històrica del paisatge de Catalunya. Això sí, amb una particularitat, i és que, tornant al títol d'aquest text, la voluntat última no és tant el coneixement pel coneixement (que també), com l'aplicabilitat d'aquest coneixement a l'àmbit de les polítiques públiques, i molt especialment de les territorials.

L'origen dels estudis de caracterització històrica del paisatge amb la voluntat de què s'apliquin a la seva ordenació i gestió va començar a Gran Bretanya ja fa uns quants decennis (la qual cosa té molt a veure, evidentment, amb la llunyana tradició de geografia històrica d'aquest país). El programa governamental que desenvolupa aquest tipus d'estudis, el conegut *Historic Landscape Characterisation* (HLC)², promogut per l'agència English Heritage, preveu elaborar mapes que reflecteixin les característiques del paisatge històric d'un territori; identificar els buits i les absències de les investigacions històriques i arqueològiques existents; afavorir la participació de la gent que viu al territori, i proveir d'informació als organismes responsables de la seva gestió i planificació. Un percentatge molt alt dels comtats anglesos ja disposa dels seus respectius estudis de caracterització històrica del paisatge, elaborats d'acord amb uns criteris bàsics semblants.

A Escòcia, el procés de caracterització històrica del paisatge o *Historic Land Use Assessment* (HLA)³ és impulsat per diversos organismes oficials i es basa, sobretot, en l'elaboració de mapes d'evolució històrica dels usos del sòl. Actualment ja s'ha cartografiat

¹ El web del projecte PAHISCAT: <http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/index.php>

² Pàgina web del projecte *Historic Landscape Characterisation*: <http://www.english-heritage.org.uk/professional/research/landscapes-and-areas/characterisation/historic-landscape-character/>

³ Pàgina web del projecte *Historic Land Use Assessment*: <http://hla.rcahms.gov.uk/>

més del 65% del territori escocès. Per la seva banda, el 1998, al País de Gal·les es van començar a elaborar estudis del caràcter del paisatge històric de 58 zones establertes a l'anomenat Registre de Paisatges d'Interès Històric de Gal·les, impulsat pel Countryside Council for Wales.

Experiències similars a les exposades també es porten a terme en altres països europeus, com França, Itàlia o Holanda, potser no d'una manera tan sistematitzada i metodològicament pautada, però sí amb resultats de gran interès. El cas holandès és especialment interessant. Sota l'epígraf «Biografia del paisatge», els holandesos estan endegant un ambiciós programa d'evolució dels paisatges dels Països Baixos especialment orientat a la planificació del territori, a les escales nacional, regional i local.

El que preteníem amb el projecte PAHISCAT, consultable en la seva totalitat al web www.catpaisatge.net i elaborat en col·laboració amb el Departament d'Història de la Universitat de Lleida, era que Catalunya iniciés un sender similar. Es tractava, per tant, d'un projecte pilot sobre l'evolució històrica del paisatge que pretenia entendre i difondre les traces del passat visibles en quatre paisatges de Catalunya, així com donar pautes pel planejament territorial, patrimonial i sectorial. Es tractava d'identificar, documentar, entendre, cartografiar i difondre les traces del passat visibles en quatre dels 134 paisatges contemporanis de Catalunya, definits a través dels catàlegs de paisatge, així com donar pautes per al planejament territorial i sectorial des d'una perspectiva de protecció, gestió i ordenació del paisatge. Els quatre paisatges escollits varen ser Horta de Pinyana, Conca de Poblet, Terraprimis i Vall Cerdana.

La metodologia seguida té molt en comú amb la pròpia de la *Historic Landscape Characterisation* (HLC), si bé adaptada a les particularitats del nostre territori i de la nostra història. Una de les peculiaritats metodològiques de PAHISCAT és que estudia i data les parcel·les (camps, horts, zones de matollar, de bosc i de pastura, espais urbanitzats o industrials), les realitats lineals (camins, sèquies, límits) i les realitats puntuals (masos, pobles, edificis, jaciments, etc.). D'aquests conjunts d'elements i de les seves interrelacions se'n fa una lectura en clau d'interpretació paisatgística des d'una perspectiva històrica evolutiva.

Els catàlegs de paisatge de Catalunya

La dimensió històrica del paisatge és present tothora en els catàlegs de paisatge de Catalunya, l'instrument d'ordenació i gestió del paisatge per excel·lència del qual s'ha dotat Catalunya des de 2005. En efecte, els catàlegs de paisatge són un nou instrument per protegir, gestionar i ordenar el paisatge de Catalunya des de la perspectiva del planejament territorial. El seu principal objectiu és el de contribuir a la incorporació del paisatge en els plans territorials parcials, però també en els plans directors territorials i en els urbanístics, així com en els plans sectorials. Els catàlegs són, alhora, de gran utilitat en el desenvolupament d'altres polítiques i estratègies de caràcter sectorial lligades al paisatge (conservació de la natura, agricultura, indústria, infraestructures de transport, cultura i turisme), així com per a la sensibilització de la societat catalana sobre el paisatge i els valors ambientals, culturals i estètics.

L'article 10 de la Llei del paisatge defineix els catàlegs de paisatge de Catalunya⁴ com «els documents de caràcter descriptiu i prospectiu que determinen la tipologia dels paisatges de Catalunya, n'identifiquen els valors i l'estat de conservació i proposen els objectius de qualitat que han de complir.» No són, per tant, un mer inventari d'elements, o de valors, tal i com podria fer pensar el seu

⁴ Trobareu més informació sobre els catàlegs de paisatge de Catalunya en aquest enllaç: <http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs.php>

Paisatge, patrimoni (oblidat) i polítiques públiques

nom. Són molt més que això. Els catàlegs de paisatge són les eines que ens permeten conèixer com és el nostre paisatge i quins valors té, quins factors expliquen que tinguem un determinat tipus de paisatge i no un altre, com evoluciona el nostre paisatge en funció de les actuals dinàmiques econòmiques, socials i ambientals i, finalment, definiran quin tipus de paisatge volem i com podem assolir-lo. Els catàlegs, per tant, aporten informació de gran interès sobre tots els paisatges catalans, els seus valors existents i aquells que podem potenciar, i contribueixen d'aquesta manera a definir i aplicar una nova política de paisatge a Catalunya, que ha de comptar amb la connivència i participació activa dels agents socials que intervenen en el territori. L'abast territorial dels catàlegs de paisatge es correspon amb el de cadascun dels set àmbits d'aplicació dels plans territorials parcials: Alt Pirineu i Aran, Comarques Centrals, Camp de Tarragona, Terres de Lleida, Regió Metropolitana de Barcelona, Comarques Gironines i Terres de l'Ebre.

Els catàlegs de paisatge parteixen d'una visió integrada del paisatge, prenent els components naturals i culturals conjuntament, mai per separat. El paisatge s'entén en els catàlegs com una àrea, tal com és percebuda per la població, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció dinàmica de factors naturals (com el relleu, la hidrologia, la flora o la fauna) i humans (com les activitats econòmiques o el patrimoni històric). El paisatge es concep com la fesomia d'un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics i també els sentiments i les emocions que desperten en el moment de contemplar-los. El paisatge és concebut, per tant, com un producte social, la projecció cultural d'una societat en un espai determinat des d'una dimensió material, espiritual i simbòlica.

Una altra de les característiques bàsiques dels catàlegs de paisatge és que els resultats s'apliquen al conjunt del territori català i no només als espais singulars o excepcionals. No exclouen cap part del territori, ben al contrari: analitzen també els espais marginals i degradats, així com els quotidians (com per exemple els paisatges de les àrees comercials, grans nusos de comunicacions o espais industrials). L'abast és, doncs, global, i va des dels espais naturals fins als urbans, passant pels rurals i periurbans.

Doncs bé, una part fonamental d'aquest complex i complet document que s'acaba de descriure penetra en la dimensió històrica del paisatge. Per a cadascun dels set catàlegs de paisatge s'estudia a fons el procés històric de poblament i la seva influència sobre el paisatge, les dinàmiques de les activitats i processos que incideixen de manera més notòria en el paisatge, la seva evolució obeint a les tendències socioeconòmiques i ambientals actuals, així com l'expressió artística del paisatge de la zona. Tot això pel que fa al conjunt de l'àmbit de la vegueria o regió, però és que, a més, per a cadascun dels 134 paisatges que cobreixen el conjunt del país, se n'estudia també la seva evolució històrica, les seves dinàmiques i la seva expressió artística.

El tractament de la dimensió històrica del paisatge té un gran potencial a l'hora de proporcionar informació rellevant per a la seva futura gestió i planificació. Es tracta d'observar els principals canvis del paisatge català, les seves dinàmiques, així com l'estudi dels principals factors que han propiciat les transformacions paisatgístiques. En concret, es posa un èmfasi especial en la identificació dels processos físics i biològics que han influït en l'evolució del paisatge (clima, processos geològics, successió vegetal i d'altres dinàmiques naturals); els factors ambientals que han condicionat l'assentament humà sobre el territori i l'evolució del paisatge des d'èpoques remotes (morfologia, disponibilitat de recursos, insalubritat); els principals esdeveniments i conjuntures que han propiciat canvis en el paisatge (desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, desenvolupament de l'activitat manufacturera, expansió vitivinícola, fil-loxera, desenvolupament industrial, guerres, epidèmies, transformació dels conreus de secà a regadius, embat del turisme al segle XX, incendis forestals, aparició de nous mitjans de transport, d'economies d'escala, les telecomunicacions, etc.). Atès que el 1956 el territori català és cobert en la seva totalitat i per primera vegada amb fotografia aèria vertical i que disposem, per tant, d'una informació geogràfica d'extraordinària vàlua just abans dels grans canvis econòmics i de les grans transformacions territorials

que experimentarà el país en la dècada de 1960, s'analitzen en detall els canvis d'usos del sòl de les següents categories: zones urbanitzades, vies de comunicació (carreteres, ferrocarrils), conreus, boscos, prats i herbassars, zones nues i roquissars, platges, zones d'aiguamoll i cursos fluvials.

Per altra banda, els catàlegs reflecteixen cartogràficament els valors històrics del paisatge, entenent per aitals aquelles petges més rellevants que l'ésser humà ha deixat en el paisatge al llarg de la història, com tipologies constructives (masos, molins, barraques, cabanyes, torres, ponts, castells, muralles, esglésies, ermites), tipologies d'assentament, restes arqueològiques, centres històrics dels nuclis urbans o altres conjunts arquitectònics (colònies industrials), estructures parcel·làries i els seus límits (marges, murs, tanques, closes), sistemes d'infraestructures de contenció de sòls (terrasses, bancals), sistemes de rec autòcton (recs tradicionals, fonts, ponts de pedra, passeres, pous, sínies), espais on es desenvolupen tècniques de treball tradicional, xarxa de camins públics i camins ramaders, etc. La identificació d'aquests valors històrics no es concep com un mer inventari d'elements d'interès històric presents en un determinat territori mancats d'una lectura paisatgística. S'identifiquen, en efecte, els elements del paisatge amb valor històric, però sempre en relació amb els conjunts d'elements que es considera que tenen un valor paisatgístic des d'una perspectiva històrica.

A tall de conclusió

En definitiva, i ja per concloure: els paisatges actuals són el resultat de segles d'història i aquestes petjades del passat que perviuen en el territori present no només contribueixen a definir el caràcter d'un determinat paisatge i la seva identitat, sinó que també constitueixen elements bàsics per pensar el seu futur. Per això, no és gens estrany que Europa, un continent amb una enorme diversitat de paisatges humanitzats al llarg de segles d'història, compti amb una rica tradició d'estudis de geografia històrica i de caracterització històrica del paisatge. No es tracta només de conèixer millor el passat, sinó d'aconseguir que aquest coneixement esdevingui un instrument útil per als gestors i planificadors del territori, a més a més d'esdevenir una poderosa via de sensibilització i educació en el paisatge i en la història. Quan un territori perd la seva memòria, perd la seva identitat, el seu sentit de lloc, la seva singularitat, i comença a banalitzar-se. El territori és el receptacle del passat en el present. El temps ha passat, però el paisatge encara és aquí i és a través d'aquest llibre obert que és el paisatge com accedim quotidianament a un passat que tot ho imbueix, encara que no sempre en siguem conscients. El procés de construcció d'una identitat cultural col·lectiva és, sobretot, un procés de territorialització de la història i d'historicitat del territori que queda plasmat visualment —i simbòlicament— en el paisatge.

Joan Nogué

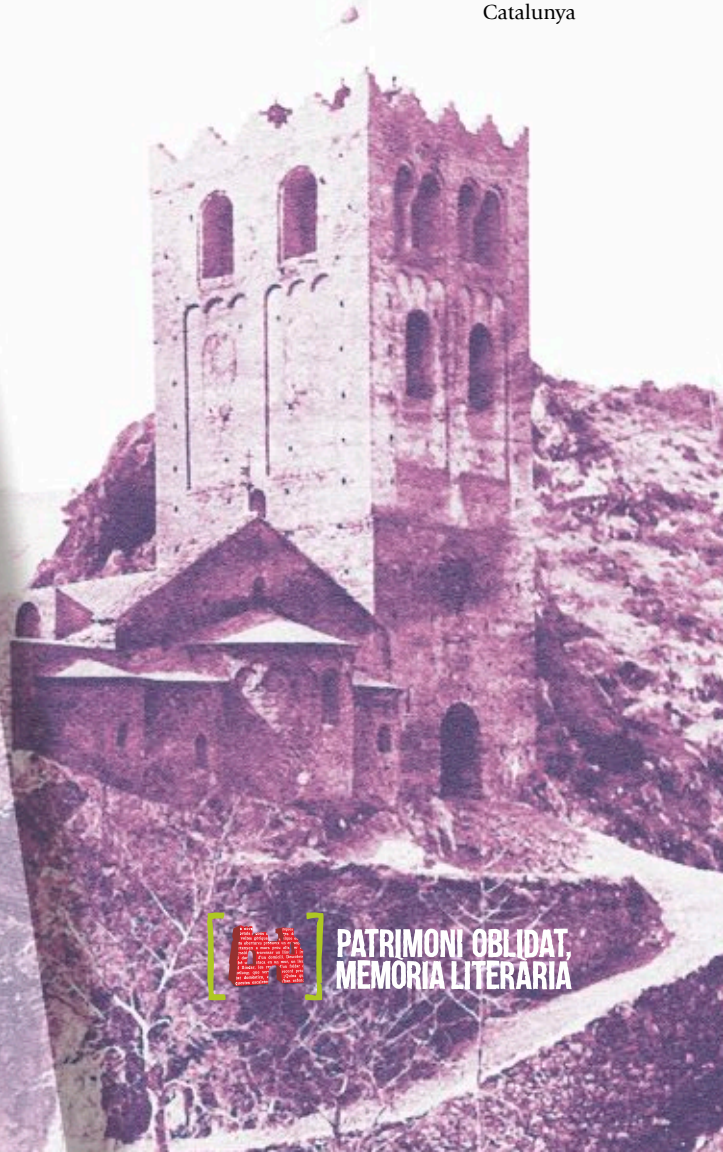
*Director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya
i Catedràtic de Geografia Humana de la Universitat de Girona*

[EL PES DE LA HISTÒRIA]

L'abadia de Sant Martí del Canigó
abans de ser restaurada (Castell de
Vernet, el Conflent). Entre 1882-1929.
Imatge: Autor desconegut. Arxiu
Fotogràfic Centre Excursionista de
Catalunya

na nit fosca al seu germà parlava
de Cuixà: - Doncs, que has perdut la veu?
Alguna hora a ton cant me desvetllava,
i ma veu a la teva entrelligava
cada matí per beneir a Déu.

- Campanes ja no tinc - li responia
lo ferreny campanar de Sant Martí. -
Oh!, qui pogués tornar-me-les un dia!
Der tocar a mort pels monjos les voldria!
... i per mi.

PATRIMONI OBLIDAT,
MEMORIA LITERARIA

«Lo que un segle bastí l'altre ho aterra...»

Jacint Verdaguer

«Tot seguirà igual però tot haurà canviat». Amb aquesta cita d'*El guepard*, Giuseppe Tommasi di Lampedusa resumeix com ningú la dinàmica cíclica de la història, en la qual les ruïnes no són més que els romanents tossuts d'allò que es resisteix a canviar perquè tot continuï com abans. Restes d'uns espais que, en haver-se negat a claudicar i a canviar en el moment oportú, es veuen vençuts finalment pel pas del temps, en un declivi que pot arribar a ser de segles.

Els famosos versos de Jacint Verdaguer dedicats a les ruïnes del monestir de Sant Martí de Canigó inclosos en aquesta exposició («Lo que un segle bastí l'altre ho aterra / mes resta sempre el monument de Déu»), el primer dels quals s'ha utilitzat justament com a marc d'aquest àmbit, van cap a aquesta direcció: indiquen que tot allò que es construeix en una època concreta té tendència a acabar destruint-se en etapes posteriors, al mateix temps que sempre en resta quelcom d'immutable. En el cas de Verdaguer, aquesta immutabilitat la dóna l'element diví, però no cal que parlem de qüestions tan elevades: la sensació és la mateixa amb el teatre romà de Sagunt, en què l'immutable és l'element lúdic, tot i que, per garantir-ne la continuïtat, veu tergiversada en certa manera la seva essència en la recuperació que se n'ha fet en època contemporània. Ens trobem, en aquest cas, amb unes ruïnes resignades, que assumeixen amb tota la dignitat possible el seu paper de testimoni d'una realitat que s'ha transformat sense remissió, tal i com mostra, amb una fina ironia, Vicent Ventura en un text present en la mostra que fa referència al mateix teatre de Sagunt: «Les ruïnes són molt sofertes».

D'altra banda, la història també s'accelera, en moments puntuals, i les guerres, els processos revolucionaris, els desastres naturals, poden destruir d'un dia per l'altre allò que semblava que hagués de ser etern, deixant com a penyora vestigis incrèduls, destruïts en un moment d'esplendor tal que res en feia intuir la desaparició. Aquestes ruïnes serien el resultat material de la teoria de la història de Walter Benjamin, en què s'entén el passat com una sèrie interminable de derrotes catastròfiques. Segons aquesta teoria benjaminiana, «La catàstrofe és el contínuum de la història», i les ruïnes no deixen de ser una prova palpable que la fi de la història que pregonava Francis Fukuyama no és sinó una fal·làcia: de ruïnes n'hi ha de totes les èpoques, i pensar que les polítiques neoliberals ens portaran a un escenari de progrés continu és un argument tan arrogant, i a la vegada ingenu, que no ens haurien d'estranyar les conseqüències d'aquest pensament que estem patint en l'actualitat.

De fet, arreu de la geografia dels Països Catalans ja podem trobar exemples de ruïnes prematures que són resultat de pensar que aquest present pròsper es pot dilatar en el temps de manera indefinida, oblidant la paràbola bíblica de les set vaques grasses i les set vaques magres. Carcanades d'edificis, amb entranyes plenes d'escales que no porten enlloc, com les d'Escher, i formigó encofrat de mala gana. Ruïnes que es van repetint, del Baix Vinalopó al Garraf, passant per Mallorca, i que sembla que, ja des de la seva concepció, tenen la decadència com a raó de ser.

En certa manera, aquestes restes més que contemporànies ens recordarien Sant Carles de la Ràpita, la ciutat perfecta que Carles III va començar a construir al delta de l'Ebre però que va deixar a mitges, quan la conjuntura ja no va ser favorable a la seva ubicació. Tal i com molt bé va resumir Sebastià Juan Arbó: «Tot quedà abandonat, de manera que es pogués dir que Sant Carles, abans de ser ciutat, fou ciutat en ruïnes.» Un altre exemple de la llavor de la ruïna que, en segons quins llocs, germina abans d'hora.

I davant de tot això, quin és, doncs, el paper de la literatura en el passat, el present i el futur d'aquestes ruïnes? En primer lloc, podríem dir que la literatura en complementa la història, donant veu a les restes d'aquest passat, a moments de glòria esllanguits o arravatats amb violència. Els rememora amb nostàlgia, en tant que representen un temps que mai tornarà a ser ben bé igual, que avança deixant enrere tot allò incapaç d'adequar-se als nous temps, com és el cas del monestir de Sant Pere de Burgal, del qual Jaume Cabré, a la seva novel·la *Jo confesso*, en ficciona l'abandonament per part de l'últim monjo habitant del monestir. La literatura, llavors, és la única que pot donar veu a allò que la història no ha registrat, a la memòria perduda, en una restitució que potser no serà verídica, però sí veritable, arribant en ocasions a sobrepassar la mateixa història.

La nostàlgia, però, no és l'únic sentiment que es desprèn de les evocacions literàries de les ruïnes. També hi trobem recança, en entendre-les com una constatació de la transitorietat de la vida, ja present en el tòpic literari clàssic de l'*Ubi sunt*. On són, les antigues esplendors del passat? Acabarem com elles? Un tòpic que la cultura popular s'ha fet seu en aquell vers que resa en alguns cementiris: «Som el que vosaltres éreu, sereu el que nosaltres som». Perquè les ruïnes no deixen de ser això: un remei contra l'arrogància del present, un recordatori que el nostre pas per la història és efímer, un *memento mori* espontani.

I és aquí on la literatura torna a trobar el seu lloc: no només és l'única que pot restituir un passat perdut, tal i com hem dit abans, sinó que, davant de la impossibilitat de predir el futur, l'única manera de prefigurar el que pot passar és, també, a través de la literatura. O és que és menys veritable, que no verídica, l'evocació de la Barcelona en ruïnes que es troben l'Alba i el Dídac al *Mecanoscrit del segon origen* de Manuel de Pedrolo que els laments de l'últim monjo de Sant Pere de Burgal en abandonar el monestir imaginats per Jaume Cabré a *Jo confesso*? L'única diferència rau en el temps verbal utilitzat.

[SANT MARTÍ DEL CANIGÓ]

A Sant Martí del Canigó
la veu ressona que us esglaia.

Diu: Catalunya!

i la remor

sempre contesta: Esclava a Espanya.

Si prens coratge

els ulls al cel

i alces el braç —gest de venjança,

a Sant Martí sents una veu

i a cau d'orella:

També a França.

Vernet, 26 d'agost de 1923

Joan SALVAT-PAPASSEIT (1894-1924)

«Les Gorges» (1924)

(*Pont Blau* núm. 26, Barcelona, 1954)

Salvat-Papasseit recupera en aquest poema, editat pòstumament, la concepció verdagueriana del monestir de Sant Martí del Canigó com a bressol romàntic de la nació catalana, bé que en aquesta ocasió la ruïna és entesa com un element més reivindicatiu que no pas nostàlgic.

Conjunt de l'abadia de Sant Martí del Canigó (Castell de Vernet, el Conflent). 2003.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé

Com dos gegants d'una llegió sagrada
sols encara hi ha drets dos campanars:
són los monjos darrers de l'encontrada,
que ans de partir, per última vegada,
contemplen l'enderroc de sos altars.

Són dues formidables sentinelles
que en lo Conflent posà l'eternitat:
semblen garrics los roures al peu d'elles;
les masies del pla semblen ovelles
al peu de llur pastor agegantat.

Una nit fosca al seu germà parlava
lo de Cuixà: –Doncs, que has perdut la veu?
Alguna hora a ton cant me desvetllava,
i ma veu a la teva entrelligava
cada matí per beneir a Déu.

(*Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*, Barcelona, 1886)

Jacint Verdaguer i Santaló, en el seu poema èpic *Canigó*, emmarcat en el corrent romàntic de la Renaixença, converteix les ruïnes del monestir de Sant Martí del Canigó en un dels espais icònics de l'ideari nacional català.

–Campanes ja no tinc— li responia
lo ferreny campanar de Sant Martí.—
Oh!, qui pogués tornar-me-les un dia!
Per tocar a morts pels monjos les voldria!
per tocar a morts pels monjos i per mi.

[...]

Lo que un segle bastí l'altre ho aterra,
mes resta sempre el monument de Déu;
i la tempesta, el torb, l'odi i la guerra
al Canigó no el tiraran a terra,
no esbrancaran l'altívol Pirineu.

Jacint VERDAGUER (1845-1902)

«Los dos campanars» (fragment) (1886)

[L'ESGLÉSIA CREMADA]

Jo mai havia oït una Missa com aquella. **La volta de la iglésia esgalabrada, les parets fumades i escrostonades, els altars destruïts, absents, sobretot aquell gran buit negre al fons on fou l'altar major, la solera invisible sota la pols de la runa, cap banc per a seure**, i tothom dret o agenollat de cara a una mesa de fusta amb un Sant Crist damunt i un torrent de sol entrant per l'esgalabrat de la volta amb una munió de mosques dansant en la llum crua que aclaria tota la

iglésia i feia semblar que oïem la Missa al mig del carrer. El sol queia de ple en la mesa de fusta on el capellà, pobrament ornamentat, celebrava; mentres en el cor, sense barana, cantaven els altres, arrambats a la paret per a no caure endavant...

Joan MARAGALL (1860-1911)

«La Iglésia cremada» (fragment) (1909)

Església de l'Oratori de Sant Felip Neri després de la Setmana Tràgica (Gràcia, Barcelona). 1909. Imatge: Postal d'Àngel Toldrà Viazo. Fons de Josep M. Contel.

(La Veu de Catalunya, Barcelona, 1909)

L'estiu de 1909, la mobilització de tropes de reserva per anar a lluitar al Marroc va provocar a Barcelona la revolta popular de la Setmana Tràgica. Les esglésies i els convents barcelonins van ser atacats durant aquells dies i es van convertir parcialment en ruïnes, com les de l'Oratori de Sant Felip Neri, on sembla que s'inspirà Joan Maragall en el seu article.

[CASTELL DEL REI]

Aixeca el formidable Castell del Rei
corona de torrelles al firmament,
sobre sos murs de roca bastits per Déu.
Per llevant té a ses plantes un gran baixest,
que ocupen los contraris amb gran pertret.
Un esglaiós abisme guaita a ponent
on una mar blaveja que fons no té.

Com despulla terrible d'estrany vaixell l'escull de la Galera pel nord s'estén:

més lluny s'adrecen costes i caps sobergs
terror de les onades i els mariners...
Cap a xaloc les serres de durs cairelles
sols obrin a la vista qualque portell
per on plans i vilatges se van perdent.

Sols per àguiles propi tal lloc pareix,
i d'àguiles més nobles estatge n'és:
les àguiles qui viuen d'honor i fe.
Tals són los quatre joves que en los merlets
aguaiten, cap al siti mirant arreu,
mentres tot se desperta, quan defalleix
dins la glòria de l'aurora l'últim estel.
Mes, què han vist aquells joves que los sorprèn?

Han vist que dels contraris rumbós aplec
cap amunt ja s'acosta sense recel,
portant blanca senyera que pau promet.
Entremig d'almogàvers de cos ferreny,
cavallers se destrien de ric arnès:
dos heralds acompanyen per portaveus,
i seguint-los darrera gentil donzell
l'escut de n'Erill porta, que resplendeix.

Miquel COSTA I LLOBERA (1854-1922)
«Castell del Rei» (fragment) (1897)

*Un home davant les restes del castell
del Rei a Pollença (Mallorca). 1900.*

*Imatge: autor desconegut. Arxiu
Fotogràfic Centre Excursionista de
Catalunya.*

De l'agre de la terra, (Palma, 1897)

L'obra del sacerdot i poeta mallorquí Miquel Costa i Llobera, basada en un equilibri entre el romanticisme característic de la Renaixença i un classicisme evident en l'estil, té sovint el paisatge mallorquí com a escenari, com és el cas d'aquesta poesia dedicada al castell del Rei de Pollença.

[SANT CARLES DE LA RÀPITA]

La ciutat es quedà com estava. S'havien aixecat els edificis més importants; els quarters, el palau del governador, les residències per al personal; edificis per a oficines; s'havia començat o estava per començar el de la Reial Duana, destinada al comerç d'Índies i allà, al capdamunt, aïllada entre els garrofers, s'aixecava l'Església Nova, com a prova de la importància que es concedia a la nova població. Al centre del poble, l'avinguda principal —Plaça de Carles III— segur que apareixia en la seva forma definitiva, gairebé acabada, àmplia i bellíssima, amb els seus edificis d'altres porxadés, que recorden les de Versalles; tots sumptuosos, però elegants i de línies simples alhora, amb els seus palaus, la seva església, les seves fonts públiques, que no arribaren a funcionar, i els espais disposats per als seus jardins. **Tot quedà abandonat, de manera que es pogués dir que Sant Carles, abans de ser ciutat, fou ciutat en ruïnes. (...)**

Els edificis eren ja en ruïnes, esfondrant-se. Es veien els enormes llençols dels murs, en els pisos, allargant al buit els braços dels arcs trencats. Es veien les façanes cobertes de relleus i de motius ornamentals, simètricament distribuïdes, però sense arrebossar; hi eren les fonts, que mai van arribar a brollar, i allò que haurien d'haver estat jardins magnífics, convertits ara en un roquisser.

Sebastià JUAN ARBÓ (1902-1984)

«Sant Carles de la Ràpita» (fragment) (1961)

Sant Carles de la Ràpita (el Montsià)
Vista dels porxos de la plaça de Carles III. 1916.
Imatge: Josep Salvany i Blanch.
Fons Fotogràfic Salvany. Biblioteca de Catalunya

(Los hombres de la tierra y el mar, Barcelona, 1961, 1971. Els homes de la terra i el mar, traducció al català de Joan Todó, Barcelona, 2015)

Sovint es considera que les novel·les de Sebastià Juan Arbó s'avancen a l'existencialisme de Camus i Sartre, en què el destí tràgic dels personatges es veu emfasitzat per la natura, encara per domesticar, de la zona del Delta de l'Ebre, marc geogràfic de bona part de la seva obra.

[LA PEDRERA DEL MÈDOL]

Oh grans entranyes buides!, oh grans entranyesertes,
per sempre dolorides de la maternitat,
acròpolis i temples i murs haveu donat;
mes ara sou exhaustes, i lasses, i desertes!

M'apar eixa columna que gèneres incertes,
en glòria de la vostra constant fecunditat
al capdavall posaren, de les fondals obertes,
una recança eterna qui encara pren comiat.

Mes dant-vos piadosa consolació, la vida
us besa amb una lenta carícia compadida,
i us mostra el mar, els aires i els dies resplendents.

I en vostre fons travessen murmuris de pregàries,
les hores invadeixen les vies solitàries,
tímidament s'eleven xiprers adolescents.

Josep CARNER (1884-1970)

«A les entranyes de la pedrera romana del Mèdol» (1907)

(*Segon llibre de sonets*, Barcelona, 1907)

Josep Carner i Puigoriol és el poeta més representatiu del Noucentisme, el corrent cultural i literari que propugnava el retorn a uns models idealitzats de classicisme i de mediterranisme, en què la petja romana al territori constitueix un dels principals referents.

*Pedrera romana del Mèdol, amb l'agulla
(Tarragona, el Tarragonès). 2016.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé*

[CARTOIXA D' ESCALADEI]

A la dreta de la nau es drecen les parets que resten dels serveis del convent. Vidielles, vidalbes, heura i altres plantes arrapadisses s'enfilen pertot i clouen les voltes obertes. Per damunt dels murs clivellats treuen el cap unes grosses nogueres. A l'altra banda, les ruïnes són intransitables i desapareixen sota un tou d'esbarzers. Allí, en una de les capelles hi havia el Crist famós, que parlava al pare Joan Fort. El canceller May manà que l'enterressin al peu de la imatge i, pensant que la seva voluntat es manifestaria eternament, féu un llegat perquè una llàntia cremés nit i dia damunt de la seva tomba. Què resta avui de la voluntat del canceller May? **Vanitat en la vida; vanitat en la mort!**

Josep IGLÉSIES (1902-1986)

«Ruïnes» (1957)

(*Scala-dei: Aiguaforts de la vida monacal*, Barcelona, 1957)

El territori del Camp de Tarragona i el Priorat és el principal eix temàtic de l'obra, tant geogràfica i històrica com també literària, de Josep Iglésies, en la qual destaquen obres com ara *Les ciutats del món* o la dedicada a la cartoixa d'Escaladei, actualment en procés de recuperació.

*Entrada principal de la cartoixa d'Escaladei
(la Morera de Montsant, el Priorat).
Imatge: Josep Giribet. Departament de
Cultura de la Generalitat de Catalunya.*

[ESSLÉSIA DE MONTMANY]

Aquell herbei tan espès i tan tossut, que privava de dar un pas entre l'església i la rectoria, ja jeia a feixos estimbats al fons de les torrenteres, deixant lliure el trànsit dels caminals. Aquells carreus caiguts de les parets, que a tot arreu entrebancaven i feien nosa, ja tornaven a hissar-se a dalt dels murs, sostenint l'empenta de les voltes. **Aquella pobra església, que se n'anava a trossos per moments, amb les lloses enfonsades, les parets plenes d'esberles i la coberta tot un esvoranc, s'alçava altre cop amassissada i ferma, resolta a esperar a peu dret l'investida dels sigles que vinguessin.** Fins la rectoria, la rectoria, tan corcada, tornava a aixecar el cap tota alegroia; perquè, aixís que les obres de l'església varen estar llestes del tot, se va apariar un xic la casa de la manera que es va poguer. Com l'edifici era prou gran per

a la poca gent que l'habitava, va acabar d'enderrocar-se el cantó més enrunat, i amb les desferres sobrereres se va adobar la bandada del porxo, que encara s'aguantava poc o molt. I ¡quin goig de mirar va fer allavors la rectorieta nova, tan reblanca de parets, tan vermella de teulada, tan verda de porticons! ¡l aquell jardí que el rector havia fet plantar prop del caminal de l'hort, ben sembrat de violes dobles i de rosers de tot l'any!

(Raimon CASELLAS I DOU (1855-1910)

« L'església adobada » (fragment) (1901)

(*Els sots feréstecs*, Barcelona, 1901)

Els sots feréstecs es considera la primera novel·la modernista catalana; ambientada al poble de Montmany (actual municipi del Figaró-Montmany), el paisatge agrest, tant el natural com l'humà, que Casellas hi descriu es convertiren en un dels personatges principals de la novel·la.

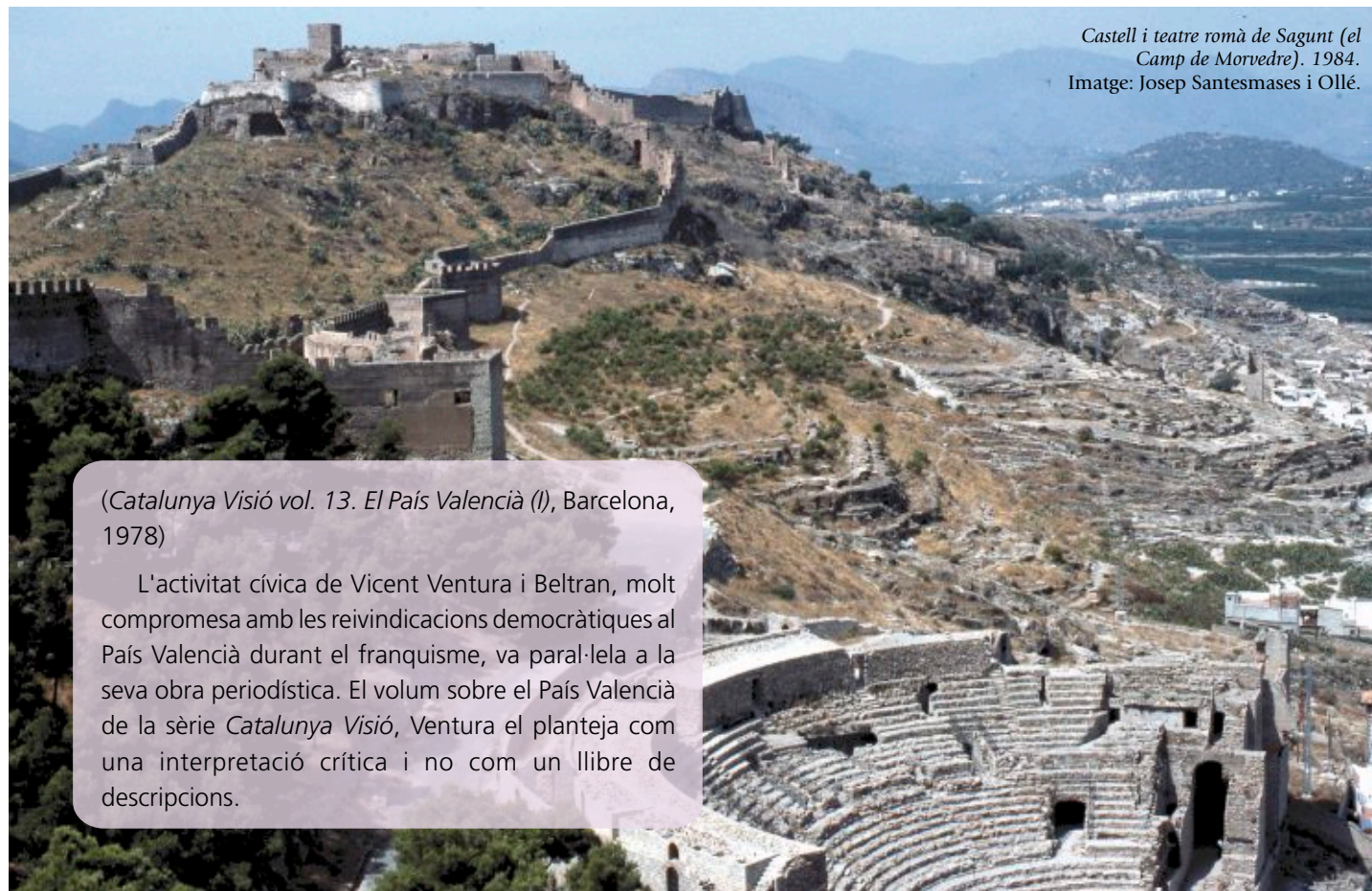
Església de Sant Pau de Montmany (Figaró-Montmany, el Vallès Oriental). 2011.
Imatge: fons particular d'Eva Bosch.

[SAGUNT]

A la força foren herois els saguntins, que diuen que varen preferir convertir-se en ninots d'una falla tràgica abans de rendir-se a l'evidència que tenien perduda la batalla davant els romans. Els romans ens varen deixar-hi una ciutat monumental, de la qual ja queda poc. I dic «ens» varen deixar una ciutat monumental, no sols per instint unitari de País, sinó també perquè literalment, les ruïnes que resten al teatre romà, dalt del castell, serveixen per a tots i per a tot: per a representar una adaptació de qualsevol obra de Blasco (don Vicent) com per a un concurs d'havaneres o prestar-se com a escenari a una obra clàssica de Pemán y Sánchez Castañer. **Les ruïnes són molt sofertes.**

Vicent VENTURA (1924-1988)

«Com som nosaltres, els valencians?» (1978)

Castell i teatre romà de Sagunt (el Camp de Morvedre). 1984.
Imatge: Josep Santesmas i Ollé.

(*Catalunya Visió vol. 13. El País Valencià (I)*, Barcelona, 1978)

L'activitat cívica de Vicent Ventura i Beltran, molt compromesa amb les reivindicacions democràtiques al País Valencià durant el franquisme, va paral·lela a la seva obra periodística. El volum sobre el País Valencià de la sèrie *Catalunya Visió*, Ventura el planteja com una interpretació crítica i no com un llibre de descripcions.

[CATEDRAL DE L'ALGUER]

Destrució produïda pel bombardeig angloamericà de l'Alguer (Sardenya).
Àrea adjacent a la catedral. 18.05.1943.
Imatge: Arturo Utsai.

Entorns de la catedral de l'Alguer (Sardenya). 2004.
Imatge: Josep Santesmas i Ollé.

La bomba va obrir un forat atzur
en la volta de la catedral algueresa
per on cel somreia als sobrevivents.

Francesc MANUNTA (1928-1995)
«Del bombardeig de l'Alguer» **(1981)**

(Miques de mirall, l'Alguer, 1981)

La tasca imprescindible de Francesc Manunta i Baldino en la defensa i la promoció de la cultura i la llengua catalanes a la ciutat de l'Alguer es veu complementada per la seva obra poètica, de temàtica espiritual i algueresa.

[PONT VELL DE CAMARASA]

El de Camarasa era un pont sòlid, de peatge, construït *para la comodidad del público*, que deia Bernardo Espinalt, com si fossin concebibles ponts que no pretenguessin aquest objectiu. Però ha estat, igualment, una obra summament castigada en el decurs de la història, atesa la seva importància estratègica. Durant la guerra dels Segadors es van disputar el seu domini les tropes del comte d'Harcourt, lloctinent de Catalunya, i les del general Cantelmo, que feia costat a Felip IV. En la guerra del Francès, en un sol dia van sortir del poble 60 joves voluntaris a combatre l'invasor. Els gavatxos es van venjar emportant-se 60 mules i destruint el millor arc del pont a barrinades. Ja ha estat ressenyat, pàgines enrere, el desenllaç de l'episodi que va enfrontar la partida de carlins del camarasí Cortasa amb la guarnició de miquelets. El comandant d'aquests, el tinent Secanell, va ser afusellat, i els soldats que van poder salvar-se de l'incendi de l'església provocat pels legitimistes van ser conduïts aquí al pont, apunyalats i llançats a l'aigua.

El pont, malparat després de successives guerres, està acabant de ser rematat per les riudes dels darrers temps. De tota la seva longitud original en resta un poc més de la meitat. Recorda, per la impressió que causa en l'observador, el famós pont d'Avinyó. Salvant les distàncies...

Vidal VIDAL (1958)

«El pont trencat» (fragment) (1989)

El pont vell de Camarasa (la Noguera). 1921.
Imatge: Josep Salvany i Blanch. Fons Fotogràfic
Salvany. Biblioteca de Catalunya.

(Les rutes de Ponent IV: La porta del cel, Lleida, 1989)

L'estreta vinculació de Vidal Vidal i Culleré amb les terres de Ponent ha fet d'aquest territori la base sobre la qual bascula una gran part de la seva producció, centrada principalment en el periodisme i la literatura de viatges, de la qual mereix destacar-se l'obra en diversos volums *Les rutes del Ponent*.

[VIL·LA ROMANA DE L'ALMADRAVA]

Ací hi hagué, fa segles, l'almadrava,
l'aigua corrent per galeries fondes,
precipitant deesses i escultures,
fortificant medalles successives.

Ací hi hagué una vinyeta fèrtil,
amb un castell, una terra estimada,
ací hi hagué uns cultius, unes fones.
Ací hi hagué diversitat de pàmpols.

Ací es tragué la collita de peixos
i capitells, i tancats penombrosos,
tancats com ulls d'amor o delícia.

Ací hi hagué les cabelleres d'aigua,
ací es vessà, damunt la terra, un cos.

Ací uns llorers guarden memòria.

Vicent ANDRÉS ESTELLÉS (1924-1993)

«Ací hi hagué, fa segles, l'almadrava...»

(Llibre de Dénia, Dénia, 1994)

El compromís cívic de Vicent Andrés Estellés envers la identitat del País Valencià és un dels eixos de la seva obra, de la qual el *Llibre de Dénia*, on s'inclou aquest poema, és un bon exemple, en què pren com a referent els espais, viscuts, recordats i perduts, d'aquesta població de la Marina Alta.

*Vil·la romana de l'Almadrava (els Poblets, la Marina Alta). 2014.
Imatges: Josep A. Ahuir.*

[SANT PERE DEL BURGAL]

Llavors va moure el cap, com si es despertés d'un son profund, es va alçar i anà fins a la cel·la a recollir la Capsa Sacra i la clau amb què durant trenta anys havia tancat la porta del monestir després de vespres. Trenta anys fent de germà porter al Burgal. Va fer un recorregut per totes les cel·les buides, pel refetor i per la cuina. Entrà també a l'església i a la minúscula sala capitular. I va sentir-se l'únic culpable de l'extinció del monestir de Sant Pere del Burgal. **Amb la mà lliure es colpejà el pit i va dir *Confiteor, Dominus. Confiteor: mea culpa. El primer Nadal sense Missa in Nocte i sense la pregària de matines.***

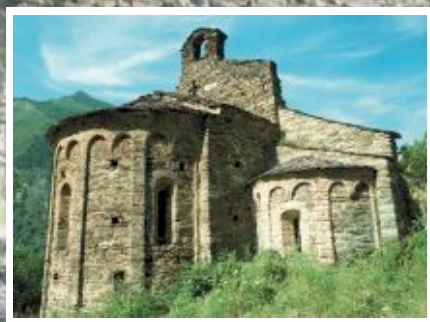
Jaume CABRÉ (1947)

«...usque ad calcem» (fragment) (2011)

Monestir de Sant Pere del Burgal (la Guingueta d'Àneu, el Pallars Sobirà). 1997.
Imatges: Josep Santesmases i Ollé.

(*Jo confesso*, Barcelona, 2011)

Jaume Cabré és un dels novel·listes catalans més reconeguts i amb més projecció nacional i alhora internacional de l'actualitat, amb una obra ja extensa, que inclou entre les seves produccions més recents les tan conegudes *Les veus del Pamano* o *Jo confesso*.

Dotze notes sobre el paisatge

1-. Sense nosaltres, el paisatge no té cap sentit. Si no hi som, i per tant no ens el mirem, qualsevol racó inhabitat del cosmos crepita de la manera que en diem natural. Existeix i no existeix, indiferent i despullat d'atributs, al marge de la nostra fraseologia. D'aquí que quan algú s'aventura per un indret inhòspit (la selva, un carreró de nit, el pol), de seguida tingui la sensació de «descoberta». És el paisatge, que neix perquè hi hem posat els sentits.

2-. El paisatge neix en nosaltres. Les geleres, els deserts, els boscos i els oceans, les muntanyes i els estels són una factura humana. Munió de pensades, quan anomenem aquestes coses els donem una forma que abans no tenien. Per delimitar la nostra dèria, desfem l'enfora en partícules i les bategem. El delta de l'Ebre, la Pampa, el Pedraforca i el mar Mort. Un lledoner, la tartera i una deu. De fet, no hi ha cap geografia que no hagi obtingut la dignitat paisatgística després d'una passada nostra. Ni el fons del mar, no se'n salva, ni les maresmes pudibundes ni, per descomptat, les megalòpolis. Ni tan sols els territoris virtuals, de tall mitològic o catacumbic: les geografies sentimentals.

3-. Després de pensar-los (de descobrir-los), als paisatges hi projectem una potència. Fressem el camí, vulguem no vulguem, de la manufactura. I a l'últim i en general, modifiquem els indrets amb carreteres, conreus i edificis, i amb incendis i brutícia. El sol fet de convertir un avenc en refugi, l'amuntegament de pedres per estipular una presa, aquestes mostres primitives de possessió van iniciar el nostre diàleg amb el paisatge. I la nostra lluita. Robinson Crusoe es fa seva l'illa en dues fases. La primera, quan la pot ataüllar des d'amunt, per contornejar-la. I la segona, quan es proveeix d'un clos.

4-. Avui dia, com sempre, una llambregada prenya el paisatge de possibilitats. Els uns hi somniaran canvis, els altres hi voldran estaticisme, i els de més enllà el convertiran en un símbol de pertinença o de conquesta. I, tanmateix, tots se sentiran participants de la mateixa sensació de control. Valguin de mostra, en la mateixa correlació, les mossegades arquitectòniques al desert de Dubai, Yellowstone i el Canigó. A un nivell menys abassegador, la possessió d'un paisatge també pot esdevenir-se amb pintures a l'oli, amb objectius de fotografiar i amb les paraules escrites.

5-. El paisatge, un de qualsevol, ens el fem nostre amb una facilitat prodigiosa. I no es tracta de títols. Una muntanya és d'un senyor, segons un grapat de papers antics, però l'amo no pot evitar que l'admirem, ni que sigui de lluny, i que de carambola ens la fem nostra. Amb les ciutats passa el mateix: el pelfut d'edificis implica titulars, parcel·les i administradors, però si el contemplem des d'una bona talaia, ens farem la idea de la possessió transitòria i total del panorama urbà. No és en va que dels paratges singulars i de les ciutats històriques en diguem «patrimoni de la humanitat».

6-. Tot això passa, en paraules del geògraf marroquí Yves Lacoste, perquè el paisatge «és un espectacle». És a dir, és mirat com si es tractés d'una mena de representació. Una obra amb entrades i sortides de personatges, decorats, i amb argument! Com si la

natura, morta i viva, interpretés una seqüència escrita pel Gran Arquitecte de l'Univers. Llampega i plou, dues bèsties es barallen, al gorg rauquen els llefiscosos i enmig de la neu, una flor. Tot això és nostre des del moment que en constatem l'existència. Una existència, tanmateix, que no ens hem cansat de combatre. Allunyar tempestes amb trets de bales beneïdes. Rogatives per demanar pluja. Domesticació de bèsties. La periodicitat de les floracions deixa de ser un misteri. Esbandit, aquest, a còpia d'observar i de manipular. A base de modificacions successives. El nostre pòsit al món ja és d'una envergadura colossal. I en diem història.

7-. Quan història i paisatge (dos artefactes humans antiquíssims) es relliguen, no és estrany que ens esverem amb pensaments elevats. Per comptes d'història i paisatge també en podríem dir trama i decorat. Però, en fi, quan es congrien, de retop ens ataquen idees abstractes sobre la profunditat i el pes del temps. Sembla que sentim una remor. De continu somorta. És l'esdevenir, que mugeix. A les seves *Confessions*, any 397, Agustí d'Hipona es preguntava «Què és el temps?» I es responia ell mateix: «Si ningú no m'ho demana, ho sé; però si volgués explicar-ho a qui m'ho pregunta, ho ignoro completament.»

8-. Els signes del pas del temps són al paisatge. Les estacions, l'antigor de la pedra i l'estrena de la riera passat el grop d'aigua. I la feixa, el pont i el castell. A hores d'ara, és poc habitual arribar a un indret on no hi hagi estat ningú. Perquè hi ha un camí que hi mena o perquè hi descobrirem la petjada dels precedents, sigui amb forma de dolmen, d'ermita romànica o de roderes encara fresques. I finalment notarem el pas del temps immediat: el recorregut del sol mentre hi som, la set abans de beure.

9-. Per copsar el pas del temps, les ruïnes funcionen millor que no pas les construccions noves de trinca. Si al cim de Montsegur s'hi projectés un pilot d'apartaments, el paisatge no ens semblaria gaire doblegat pel pes de les centúries. En tot cas assistiríem al passi inaugural de l'obra, la sensació seria aquesta. En canvi, ara hi ha el castell càtar enrunat, que dota l'encontorn de solera històrica. El verdet és un certificat. Som en un lloc prou antic, ens direm. Com quan veiem els murs esbaldregats enmig de bosc, els edificis abandonats (congelats en vida) de Txernòbil, i Empúries. Esclafen, les pedres. I clamen, en silenci, en l'idioma bibelot del passat.

10-. Del clam de les pedres ens és molt fàcil passar al regne dels records. Encara que no siguin els nostres propis records. El pedrís d'una font llunyana i la llar de foc d'un mas abandonat guarden les cacofonies d'una vida social que ja no és la nostra. Ens embadalim. Ara compta si l'edifici oblidat és una escola, un temple, o un llogarret sencer. Paisatge, història i record conjuren un món que de vegades i per sort va ser recollit per algú en un paper. Descrit. A disposició del present.

11-. El paisatge ha fet omplir tantes quartilles com la mort, l'amor i el menjar. Potser més i tot, perquè serveix de marc a totes les coses d'humana pasta. Si, a més a més, incorpora ruïnes, el paisatge posat en negre sobre blanc ha servit per justificar el present, o

per mirar de canviar-lo. Ha encès els discursos de conquesta (castells de frontera), ha disparat la imaginació (talaiots i menhirs), ha desmentit algunes de les boneses del progrés (fàbriques abandonades). No hi ha país o comunitat sense la seva ruïna nacional, i glossada. Com deia Josep Pla, «les pedres velles ens fan sentir importants». Les utilitzem com si fossin un carnet de pertinença (la Tarragona romana) o de rebuig de pertinença (el Valle de los Caídos), tant li fa. Testimonis que esdevenen tòtems de la nostra viva, recordada, descrita terra.

12-. I, al capdavant, arribem a la literatura. Arma de doble tall, quan s'amara de paisatge. Per una banda pot fer part del fetixisme vers l'enfora. I per l'altra és un espiell des d'on mirar tot allò que ara veiem escalabornat o restaurat. Els lectors de James Joyce no viuen Dublín de la mateixa manera que els lectors d'Oscar Wilde. No passàriem d'igual manera, alguns, per la plaça del Diamant, si Mercè Rodoreda no hi hagués nascut. Oi que ja és impossible contemplar un molí de vent sense sentir el grinyol d'una armadura?

Adrià Pujol Cruells
Antropòleg i escriptor

[EL CLAM SILENCIÓS DE LES PEDRES]

L'antic poble de Selma
(Aiguamúrcia, l'Alt
Camp). 2013.
Imatge: Josep
Santesmases i Ollé.

[PATRIMONI OBLIDAT,
MEMÒRIA LITERÀRIA]

*La ruïna total de Selma és, p
encara no ha tingut temps de
la intempèrie de clapar-les. U
per produir la desfeta. En tra
puixança. En tombar el prime
encara rics hisendats hi tenien
avis. El colpejar del mall dam
escampava la seva sonoritat en*

«quan les persones abandonen un poble, els pardals en fugen...»

Maria Barbal

Joan Santamaria, en el llibre *Visions de Catalunya (Catalunya Nova)*, publicat l'any 1927, expressava tristesa i vergonya per la descurança del patrimoni monumental del país: «Aneu per on volgueu de Catalunya i a tot arreu trobareu el mateix abandó, la mateixa migradesa moral i el mateix despreci per tot el què significa un valor espiritual o un record vivent del nostre passat. Tot s'aguanta de miracle.» I en aquest tot hi inclòia Sant Cugat del Vallès, Santes Creus, Poblet, la Seu Vella de Lleida, Sant Pere de Rodes, Balaguer, Cardona, les Avellanès, Empúries, Girona i Tarragona. Patrimoni que a hores d'ara es mostra en la seva restaurada esplendor. Per contraposició, Santamaria assegurava que a Itàlia, França o Alemanya se'n tenia «sapiéntíssima cura».

Ferran Agulló ara ja no podria parlar de «la ciutat morta» referint-se a Girona, més aviat tot el contrari. La «vella ciutat voltada de muralles en runes i enderroc» va refer-se precisament donant valor al patrimoni ruïnós, abandonat o descurat que ara és objecte d'admiració i atracció. El mateix ha passat en tants altres llocs, com els que esmentava Santamaria, en els quals el patrimoni ha esdevingut objecte d'atenció pública i social. Fins i tot en elements com ara Escaladei, on la destrucció vandàlica s'hi acarnissà fins a convertir monuments en ruïnes desolades, s'ha produït el «miracle» de la consolidació i restauració. Ha calgut canviar les mentalitats, les percepcions, les funcionalitats i dotar pressupostos. Josep Vallverdú contemplant Escaladei a finals dels anys seixanta escrivia: «Els incendis —més d'un— del segle XIX i l'abandó total durant el segle XX han deixat l'imposant conjunt de les dependències de la Cartoixa en un estat que fa pràcticament inimaginable, no ja la restauració, sinó la conservació de tot el que en resta. Venuda a un conjunt de particulars, hom pot pensar que acabarà essent enderrocada i reduïda a terra de conreu». El que era inimaginable ha esdevingut realitat i el que era imaginable, per sort, no s'ha acomplert.

Des de la literatura s'ha observat el patrimoni en el seu estat de ruïna, s'ha recordat o exaltat la seva història i s'ha anhelat la seva recuperació en la mesura del possible. O, com en el cas de Jesús Moncada i Mequinensa, s'ha creat a partir de la contemplació de la destrucció forçada de cases i carrers. Paradoxalment, el que resta del poble vell i l'obra literària de Moncada s'entrellacen en una ruta literària en la qual els textos de *Camí de sirga* serveixen per interpretar les restes supervivents de l'enderrocament. Sense l'obra de Moncada possiblement no hi hauria ruta, ni gairebé les engrunes conservades del poble vell com passa en altres indrets negats totalment o parcial per l'aigua dels embassaments. Pobles que van finir colgats d'aigua, destruïts o dinamitats abans per més malvolença, generant un drama col·lectiu. Tots els records s'escapçaren un mateix dia, sense degoteig, sense cap mena de pròrroga possible. Una mort tràgica, violenta, molt diferent de la lenta però constant agonia carregada de renúncies i abandonaments que van començar a sofrir petits pobles o llogarrets, al primer terç del segle XX.

Són molts els indrets abandonats a causa del despoblament. Els records no moren fins que hi ha memòria, però cada lloc deshabitat esdevé un espai de silencis, d'absències no substituïdes que configuren un present sense cap més consuetud que el lentíssim retorn a la natura. Els indrets desolats generen records antics que la literatura és capaç de transmetre perennement. El present ha esdevingut la verificació de l'absència. La literatura també es genera en la contemplació del buit desconegut i de l'absència, preguntant, observant, imaginant i interpretant els espais cada vegada menys recognoscibles de la perduda quotidianitat. Literatura des del present viu, des del record passat o des de la mirada a les cases que s'enrunen fins esdevenir pedres colgades de bardisses. L'encadenament que ens porta de la vida a la mort d'un indret.

Els llocs s'abandonen quan ja no hi pot o no hi vol viure ningú, el jovent en fuig, i els vells que hi resten, per no haver de naufragar lluny, simbolitzen el trencament absolut de les experiències i de la pròpia història. Amb el pas inexorable del temps, l'arrelament que un dia les persones que hi van viure van sentir per l'indret es converteix en un sentiment perdut, mal recordat per la transmissió oral i, finalment, només les restes ajuden a saber que allà s'hi havia aixecat un nucli, amb quatre cases, corrals i estables, una església i un cementiri, com a aixopluc de la vida i també de la mort. És quan podem compartir l'afirmació de Maria Barbal: «Em recordo que el meu pare va dir-me que, quan les persones abandonen un poble, els pardals en fugen». I quan desitgem haver conservat memòria o creació literària per haver-ne fixat la seva pervivència immaterial.

Josep Iglésies no ho deia, però intuïa que el despoblament de la Mussara estava cantat. Sabia que aquella terra era avara, pedregosa, dura i aspra i que malgrat que els mussarencs «de tant mirar el superb panorama» acabaven «per ni fer-ne cap cas», alguna cosa devien entreveure i pensar quan contemplaven a sota la plana del Camp de Tarragona de vora mar, amb terres més agraïdes i amb comoditats que la modernitat generava, inimaginables allà dalt. El cervell contra el cor que anhelava que no desaparegués «l'arrelament dels mussarencs a les seves pedres». El cor que plorava quan Ramon Amigó comprovava anys després l'estúpida i vandàlica destrucció de les cases tot just abandonades: «Ens van venir les llàgrimes als ulls». Les llàgrimes contra la desaparició de la condició humana quotidiana entre l'entramat de cases i petits carrers. Com les que deia, cinquanta anys després d'haver-lo d'abandonar, que havia deixat anar un antic habitant del poble de Tragó de Noguera, negat per les aigües del pantà de Santa Anna a la Noguera Ribagorçana: «Aquell dia vaig plorar amargament. Ni quan es van morir els meus pares vaig plorar tant». O com els sentiments que hem vist rebotar en els fills d'antics habitants de pobles enrunats quan han recordat *in situ* les històries contades pels seus pares. Tanmateix, amb el pas dels anys, el dol i els sentiments per la profanació de l'espai físic del record també moriran. Només persistiran runes —arqueològiques?— o relat literari.

De molt temps ençà hem conferit valor patrimonial a «monuments» que han perdut la seva funcionalitat primigènia, sovint religiosa o representativa de l'ostentació del poder de cada època. Els hem donat utilitat pràctica o simplement històrica i cultural. A poc a poc hem anat estenent el concepte patrimonial incloent-hi espais de treball, de sociabilitat i de vida quotidiana, com ara el molí d'Eivissa recordat per Marià Villangómez, el molí que «ja no mol ni moldrà» perquè «les veles caigueren». Elements patrimonials que han suscitat molta literatura memorialística, perquè s'endinsen en el temps viscut, que han restituit —transformats— els valors perduts, capaços de tornar a fer voltar rodes de molí per experimentar amb curiositat el passat des del present. El mateix que ens pot suscitar la literatura.

Si fa mig segle Josep Vallverdú entenia que era inimaginable la conservació i la restauració d'Escaladei, podem ara nosaltres assegurar que tots els pobles abandonats no tenen remei? Si més no ens cal valorar com a elements sempre vius els textos literaris que abans i també ara s'han generat d'aquests petits móns perduts. I esperar que els temps canviïn com han canviat, a fi de bé, però, encara que nosaltres potser ja no ho puguem veure.

[LA MUSSARA]

Viu i mor la bona i aferrissada gent, dalt del morrot tempestejat. De tant mirar el superb panorama acaba per ni fer-ne cap cas. Tampoc no li diuen res les colors trencades dels plans mussarencs si no és la dolor de fer-los fruitar a cops d'aixada i a solc d'arada. Terra avara, pedregosa, prima capa de descalcificació que filtra les pluges com una porguera. Dura, aspra, no els ofereix la més petita manyagueria. Solament té pell i os. Permet de conrear només que músculs tiraganyosos, carnacions sarmentoses i insignificants, entre abonyegaments. **Déu vulgui que no desaparegui l'arrelament dels mussarencs a les seves pedres.** L'aire que passa per entre els pins de l'Augustenc i de la Creu de Noguers, resa com nosaltres, perquè el Cassoles, el Pep Llebot, l'Estudiant, el Fumat, el Morenet, el de ca la Mont-rala, el Pep del Pou, l'Esteve del Cingle o el Joan de les Tosques **no trenquin l'encís que els reté a les altures i, ells i els seus, no vagin a naufragar a la plana.**

Josep IGLÉSIES (1902-1986)
«La Mussara» (1948)

(*Les ciutats del món*, Barcelona, 1948).

El polifacètic home de cultura Josep Iglésies i Fort, excursionista, geògraf, historiador, demògraf, literat, va deixar-nos a *Les ciutats del món* un conjunt de descripcions literàries de petits indrets de les muntanyes del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà, algunes de llocs abandonats o que acabarien sent-ho, com la Mussara.

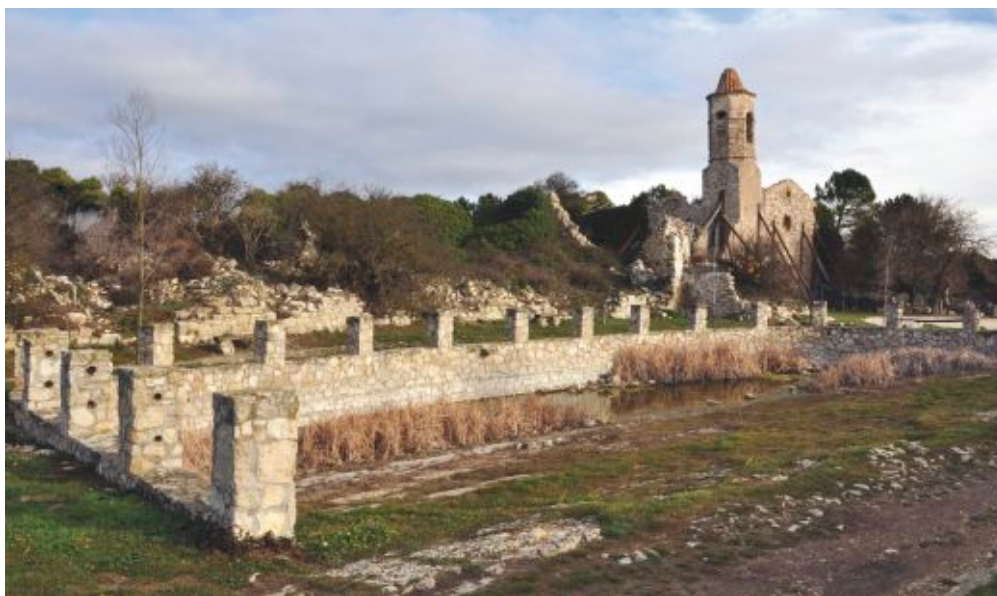

Cases i campanar de la Mussara (Vilaplana, el Baix Camp).
Imatge: Antoni Maymó i Duarte. Arxiu Fotogràfic Centre
Excursionista de Catalunya.

L'estampa més emocionant, però, era l'espectacle de les cases obertes. Les poques que conservaven teulada i que, fins no feia sinó uns quants mesos, aixoplugaren les quatre famílies que sostenien l'alè del poble, tenien les portes esbatanades, sense to ni so, i amb indicis de l'acció de la violència. Vam penetrar a ca l'Estevenet on, els últims temps, havien viscut els de cal Cassoles; hi vam penetrar potser perquè era allà on havíem entrat més sovint quan el poble era un poble. **Ens van venir les llàgrimes als ulls;** l'entrada mostrava un escampall d'objectes malmesos; a la cuina, bancs trabucats, tupins

convertits en testos a la vora de la pica; la porta del forn de coure pa, arrencada. **No vam gosar endinsar-nos-hi més: tot evidenciava tant que la casa havia estat saquejada, que ens va envair una certa basarda, i en vam fugir.[...]** No vam poder comprendre com havia pogut ésser ideat l'escorcoll furtiu d'aquelles deixalles macilentes. Hi havia com una doble delinqüència, en aquell furt, com si haguessin violat un fèretre.

Ramon AMIGÓ ANGLÈS (1925-2011)
«Claudicacions rurals: La Mussara» (1960)

El campanar, la façana de l'església, les ruïnes de les cases i la bassa de la Mussara (Vilaplana, el Baix Camp). 2016. Imatge: Josep Santesmases i Ollé

(Serra d'Or, 3-4 (1960) [republicat a: *Amb penyals d'un blau cansat... (Montsant, la Mussara, enllà per les muntanyes de Prades i alguna cosa més)*, Reus, 1998]).

Ramon Amigó Anglès tenia un gran coneixement de les muntanyes de Prades i del Montsant, des de les diverses perspectives que ell va conrear, a més de la toponímia –de la qual va exercir un autèntic mestratge–, com ara la història, la geografia, l'excursionisme. Ho va deixar ben palès en el recull d'articles publicats l'any 1998 pel Centre de Lectura de Reus.

[MEQUINENSA]

Els vilatans s'enganyaven en entestar-se a convertir el dia 12 d'abril del 1970 en una data clau del seu drama col·lectiu, de la mateixa manera que s'equivocaven en sentir-se culpables de no haver assistit a l'esdeveniment. La demolició de la casa número 20 de la Baixada de la Ferradura **amb què havia començat l'enrunament de la vila** —i l'atzar burocràtic va assenyalar aquella com hagués pogut designar qualsevol altra de les que ja eren buides—, no fou més que l'inici de l'últim acte d'un llarguíssim malson. **Quan les màquines tibaren les sirgues d'acer lligades als pilans i l'edifici va caure enmig d'un núvol de pols**, feia més de tretze anys que la destrucció de la vila havia començat.

Començava a fructificar la voluntat de supervivència de la població després d'anys de lluita aferrissada. Fins aleshores, les cases enderrocades significaven famílies obligades per les circumstàncies —la manca de treball o de futur per als fills, com en el cas de la Júlia Quintana— a emigrar a la ciutat. D'ençà d'aleshores s'acabarien els comiats, **cada demolició en la vila vella significaria una casa acabada a la nova**, una realitat en la qual fins aleshores poca gent havia cregut. L'optimisme, l'eufòria, començaven a renàixer entre els carrers esquarterats.

Jesús MONCADA (1941-2005)

«El vilatans s'enganyaven...», «Començava a fructificar...»
(fragments) **(1988)**

Botiga de queviures de cal Toni.
Mequinensa (el Baix Cinca). 1970.
Imatge: Jesús Moncada. Fons
familiar de Rosa M. Moncada

Carrer del Castell. Mequinesa (el Baix Cinca)
Imatge: Jesús Moncada. Fons familiar de
Rosa M. Moncada.

(*Camí de sirga*. Barcelona, 1988).

La primera novel·la de Jesús Moncada i Estruga, *Camí de sirga*, evoca la tràgica desaparició del seu poble natal, Mequinensa, l'antiga vila de la vora de l'Ebre enfonsada sota les aigües arran de la construcció del pantà de Ribarroja. Mequinensa esdevé per a Moncada la clau de volta de la seva obra, a cavall del realisme i la fantasia.

[SELMA]

La ruïna total de Selma és, però, molt recent. El sol encara no ha tingut temps de daurar les pedres caigudes, ni la intempèrie de clapar-les. Vint anys d'abandó han bastat per produir la desfeta. **En traspassar el segle, Selma era en puixança. En tombar el primer quart, malaltejava**, però encara rics hisendats hi tenien obert llur casal, heretat dels avis. El colpejar del mall damunt l'enclusa de la ferreria escampava la seva sonoritat enllà de les cases i s'adjuntava a la cantadissa que eixia dels obradors del sastre i de la modista. Hom hi comptava veterinari, metge, els mestres d'estudi, a més del senyor rector de la parròquia amb el vicari. **Els camins, avui mig perduts, eren aleshores sorollosos de cascavalleig, de peuades de mules, de renecs i cops de tralla**, puix que hom tenia la vila com una petita capital de ruralia.

Josep IGLÉSIES (1902-1986)
«Selma» (1948)

(*Les ciutats del món*. Barcelona. 1948).

Josep Iglésies i Fort va tractar el territori del Gaià en publicacions diverses com a geògraf (en la delimitació territorial), historiador (en el període de la "reconquesta") i excursionista (en la guia per les valls del Gaià, el Foix i de Miralles). A *Les ciutats del món* hi dedicava quatre narracions literàries de to descriptiu.

L'antic poble de Selma (Aiguamúrcia, l'Alt Camp). 2013.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé.

[MURALLES DE GIRONA]

Vella ciutat voltada de muralles

en runes i enderrocs, on creix l'ortiga;

embossada amb les boires hivernenques,

trista i callada amb tes desertes places

de feixugues porxades, on les ombres

semblen trobar-hi llur repòs; amb cases

tancades sempre: **¡com el cor em geles**

amb el teu fred humit de ciutat morta!

La calçobre glaçada se clivella
en les cases ventrudes, i regala
com sauló esmicolat; el pas ressona
com en la nau d'un temple; i fa tristesa
veure, entre reixes rovellades, testos
de rosers morts i clavellines grogues,
i, per sobre les tàpies que s'enrunen,
arbres alts i prims que el sol enyoren

Ferran AGULLÓ (1863-1933)

«La ciutat morta» (fragment) (1918)

(De tots temps. Poesies, Barcelona, 1918).

Ferran Agulló i Vidal fou poeta, periodista i polític de la Lliga. Recollí la seva poesia floralasca en un *Llibre de versos* (1905), com un final d'etapa, ja que passà a dedicar-se més plenament a la vida política i periodística. Va escriure des d'articles polítics diaris a *La Veu de Catalunya* fins a obres de teatre, passant per centenars de poemes de circumstàncies.

Retrat d'un home al tram de muralla de Torre Gironella. Al fons sobresurt el campanar de la Catedral de Girona (el Gironès). 1900-1910. Imatge: Autor desconegut. Col·lecció Ajuntament de Girona.

[CÉRVOLES]

Els homes i les dones de Cérvoles que, en néixer, van ocupar la cresta de l'elm, van marxar fa anys. **“Aquí ja no hi podia ni hi volia viure ningú”**. I ho van fer mirant enrere, cridant de lluny a les cases: “Quedeu-vos aquí. Fora de l'elm, les cases són noves i altes, i en cada casa hi ha moltes cases. Que no és país per vosaltres, on ara anem nosaltres”. **I, des d'aleshores, les cases de Cérvoles resten aquí, soles i buides, mortes i inútils, fins que el temps les esborri —totes?— del món.**

Joan OBIOLS (1952)

«Cérvoles» (1997)

(*Fulls de pergami. Passatges de la muntanya*, Tremp, 1997).

«Fa molts anys, vaig decidir que dedicaria la major part del meu temps al Pirineu, les muntanyes del qual m'han vist néixer, créixer, viure i m'agradaria que em veiessin morir». Així s'expressava Joan Obiols i Puigpinós, urgellenc que ha construït la seva producció literària a partir de molts anys de recull oral pels pobles de l'Alt Pirineu i l'Aran.

*El petit poble de Cérvoles (Senterada, el Pallars Jussà). 1992.
Imatge: Joan Obiols i Puigpinós.*

[MOLÍ D'EIVISSA]

Això era, amb l'ajut del vent, un molí. **La mola ja no mol ni moldrà i les veles caigueren. Resta la torre, com un vaixell mort resta a la platja.**

La vella nau de veles sorolloses
s'allunyà pel temps, la perdérem de vista.
Això era un molí.

Semblaven fetes les sis aspes
per mesurar una vida inacabable
amb el seu gir segur,
mòlta darrera mòlta,
any darrera any,
sempre els molins esguardant-se
per damunt camps i senderes.

Navegava l'espai arrissant-se en el teu vol.
Presidien les teves ales

i les ales als altres puigs ben obertes,
pels clars camins del vent,
un temps quiet i antic,
de lents carros, lentes sínies, lents costums.

**I rodàveu encara en la meva juvenesa,
i rodàveu fa més de cent anys,**
pols bategant d'una època llarga,
quan l'aire no sabem si era més jove o més vell,
i la farina untava de saviesa un robust queixal de pedra
i les celles del moliner.

Marià VILLANGÓMEZ I LLOBET (1913-2002)
«El molí» (fragment) (1962)

(El cop a la terra, Palma, 1962).

Bona part de l'extensa l'obra literària en poesia i prosa de Marià Villangómez i Llobet s'identifica amb el paisatge i la gent de les Pitiüses. L'any 1989, Villangómez va rebre el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. A més de la seva obra poètica va dedicar una bona part dels seus interessos creatius a realitzar traduccions de poesia.

Una casa i dos molins sense aspes als afores d'Eivissa. 1928.
Imatge: Baltasar Samper . Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya.

[BORDIUS]

En tornar a Bordius el poble era desert i la casa pairal, cau de muricecs. S'hi va instal·lar, tanmateix, com un rat-penat més, als baixos de l'edifici, on hi havia la cuina. Es va dedicar a pasturar cabres. **Sol, sempre sol. La gent en fugia. Ell fugia de la gent.** El que havia estat fadrí ben plantat, alegre i robust com un om, tornà fet un jai, esquerp i esparracat. La muntanya, però, li retornà vigor físic i pau a l'esperit. **Si la gent diu que morí de tristor és perquè algú** de Canejan, un matí, pel camí d'Ermé-Liat, allí on els sallents s'aboquen als llacs, mentre les cabres es cruspíen fullam del faig, **el va veure plorar.**

Teresa PÀMIES (1919-2012)

«En tornar a Bordius ...» (fragment) (1982)

Bordius (Canejan, la Val d'Aran). ca. 1907
Imatge: Juli Soler i Santaló. Arxiu fotogràfic
Centre Excursionista de Catalunya.

(*Matins d'Aran*, Barcelona, 1982).

Entre l'extensa obra narrativa de Teresa Pàmies i Bertran trobem alguns relats de viatges, i en concret el dedicat a la Val d'Aran, on ens ofereix narracions recollides de fonts orals, entre les quals una història de maquis, al poble de Bordius, on l'acolliment puntual d'alguns dels seus membres a casa del Tonet li causà anys de presó.

[HERBA-SAVINA]

La quietud dominant comporta que qualsevol soroll tingui tornaveu. Els passos damunt dels matolls fan cruixidera, qualsevol frec es torna xiuxiueig. Però en aquest matí claríssim, en què el sol quasi enlluerna, **el poble mort no fa cap por**. Una altra cosa fóra sentir caure les bigues i enfonsar-se els teulats en plena tempesta o enmig dels xiulets del vent. [...]

Ens aturem un instant i el silenci es fa absolut. **Em recordo que el meu pare va dir-me que, quan les persones abandonen un poble, els pardals en fugen.**

Maria BARBAL (1949)

«Herba-savina. Els pardals en fugen» (2001)

(Camins de quietud. Un recorregut literari per pobles abandonats del Pirineu, Barcelona, 2001).

Maria Barbal i Farré va néixer a Tremp, on va passar la seva infantesa. Aquest fet va marcar les seves primeres narracions amb obres tan significatives com *Pedra de tartera*. L'any 2001 publicava un conjunt de descripcions de pobles mig o del tot abandonats, sobretot del Pallars, que havia visitat, i hi recollia les impressions que li causà el seu assentament en el paisatge.

*El poble abandonat d'Herba-savina sota la serra de Pessonada (Conca de Dalt, el Pallars Jussà). 1975.
Imatge: Camil José Guiu. Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.*

[MONTGARRI]

Vista general de l'Hospital de Montgarri i camps (Nau Aran, la Val d'Aran). ca. 1928.

Imatge: Estudi de la Masia Catalana. Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

Un polit dia, eth dia dera plegària de Montgarri se retrapèren Ròsa e Manuèl. Ja se coneishien, mès aqueth dia s'aluguèc era hlama, se guardèren enes uelhs, les comencèc a bàter eth còr e ath miei d'aquesth garbolh sonque se vendien er un ar aute, totun s'auien enamorat. Manèl ère de Montgarri, Ròsa de Salardú e, aqueth dia comencèc eth sòn hesteg, Ròsa acompanyada des sòn pairs, anèc un parelh de viatges entà Montgarri, tot li shautaue. **Eth sòn amor li hège a veir fòrça bères aqueres cases de pèira e chocanti es tets de palha.** Sa mair non ac vedia pas des deth madeish punt d'enguarda.

-Ja t'ac as pensat ben de viert-te a méter en aguest horat? Te valerie mès maridar-te tamb un carrabinèr...»

Sa pair. Un carrabinèr! entà còrrer mon tostemps sense saber on van a parar? Vau mès víuer aciu, a on serà sobrèra, Manèl qu'ei ben acabalat...

Sa mair: Entà tu Joan, tot s'acabe en compdar es caps de bestiar, ja se ve ja qu'apreneres de somar en tot compdar es oelhes... **e Ròsa com s'entenesse a plòir, era estimaue a Manèl e a despiet de tot çò que podessen díder, que se n'anarie entà Montgarri.**

Pepita CAUBET (1930-2007)

«Adu Montgarri» (2003)

Tèrra aranesa. Vielha, 2003.

L'escriptora i poetessa en llengua occitana Pepita Caubet va assolir el reconeixement en plena maduresa amb *Era darrèra fira de Vielha* (La darrera fira de Vielha) publicada l'any 1976. Va ser una dona compromesa amb l'occità i, influenciada pel romanticisme, va adaptar les seves novel·les de perfil psicològic a temes de la vida tradicional aranesa.

[RÚBIES]

Abandonem el poble amb una sensació estranya. Malgrat la bellesa que tot ho salva i malgrat la pau dels camins que l'envolta hi ha un quelcom difícil de descriure que ens neguiteja. L'ànima dels seus habitants, d'aquella gent que un dia va fer créixer i que va recollir els fruits d'aquells camps ara abandonats, encara es deixa sentir. Perquè l'ànima no mor mai. **És com les persones, com els pobles abandonats, que mai no moren mentre hi hagi algú que els recordi**, mentre hi hagi algú que de tant en tant hi faci una amable visita.

Marta ALÒS (1960)

«Terra de llops. Rúbies. La Noguera» (2012)

*Despoblats de Rúbies (Camarasa, la Noguera). 2003
Imatge: Eduard Trepal i Deltell.*

(A: X. Cortadellas i J. Pujadó, *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*, la Bisbal d'Empordà, 2012).

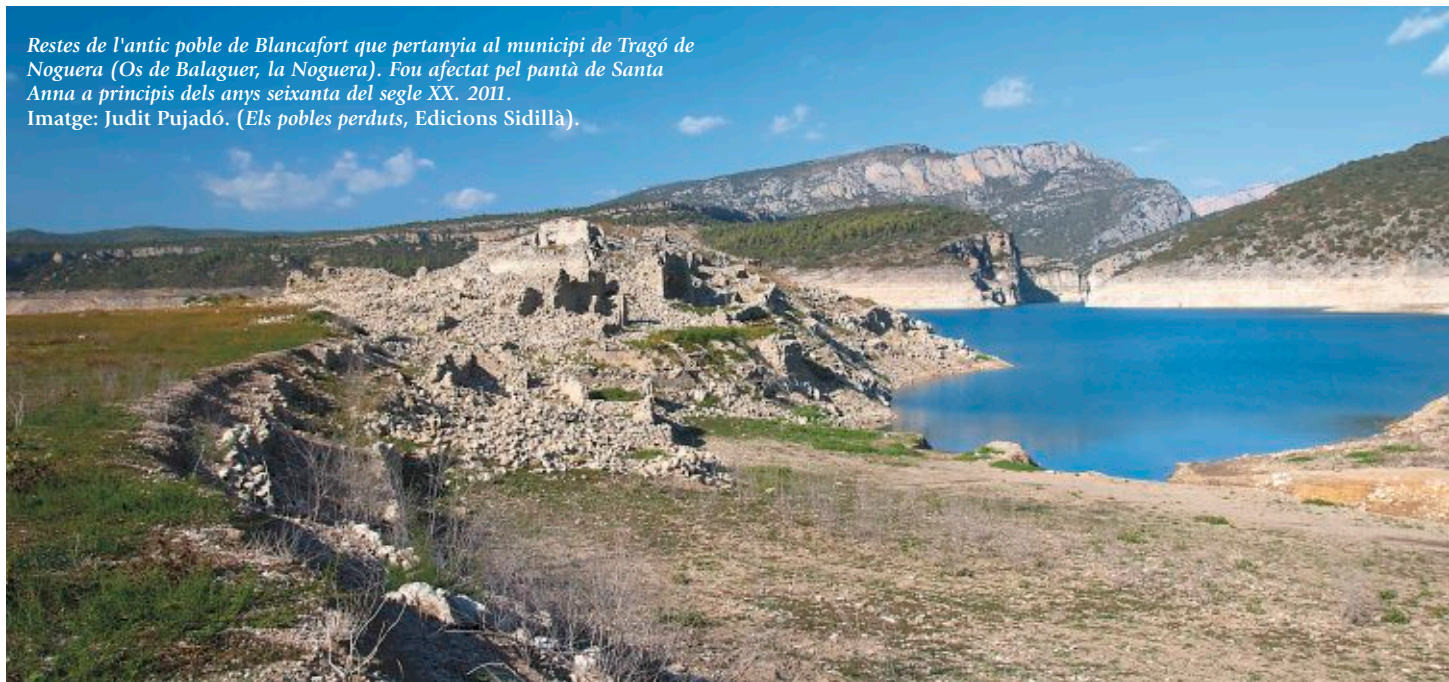
Marta Alòs i López ha publicat diverses obres de narrativa i és guanyadora de diversos premis literaris. També col·labora en mitjans de comunicació. És autora d'algunes de les descripcions recollides en els llibres *Els pobles perduts* i *Els pobles oblidats* d'Edicions Sidillà.

[BLANCAFORT]

Però la tartera que és avui Blancafort comença només allà on hi havia hagut cases. Com que l'aigua ho cobreix sovint tot, a les terres que l'envolten no hi creix gaire res, només unes plantes resistents com heures, de tiges vermelles, que s'arrapen a terra com si fossin gats i que fan una catifa de color verd fosc, neta i de bon caminar. D'aquelles que sembla que hi siguin de sempre i que sembla també que no acabin mai. **Portes d'entrada a un món que no hi és.**

Xavier CORTADELLAS (1956)

«Sota el domini de les aigües. Blancafort: les arrels catalanes de Lionel Messi» **(2012)**

(A: X. Cortadellas i J. Pujadó, *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*, La Bisbal d'Empordà, 2012).

L'escriptor i periodista Xavier Cortadellas Gratacós ha estat director de la revista *Gavarres* i des del 2009 ho és de la *Revista de Girona*. Va fundar amb Judit Pujadó Edicions Sidillà que ha dedicat dos llibres a narracions que descriuen pobles abandonats, entre les quals es troben alguns relats seus.

[FAIÓ]

Vora l'aigua, la riba és plena de runa, de rajoles esberlades; s'intueixen restes de mur, espais oberts que només farceix el reble, un desori de carreus amuntegats, assetjats per una vegetació d'arbustos anònims. Enmig d'un pedruscall, s'eleva el pentinat afro d'un queixal de vella. **Dins l'aigua, el campanar es manté a dos quarts de quatre.** Van restaurar-lo el 2004, amb la col·laboració de la Fundació Endesa. Hi ha una quietud absoluta; per l'altra banda passa una llanxa motora, amb un so esmorteït.

L'antic poble escalava un turó sobre el qual hi ha encara les restes d'un castell, un grapat de murs de color de fang cada vegada més foscos amb la roca, però que tanmateix han sobreviscut a les cases més elevades del rost, que ja només són un grapat de pedres rectilínies enfilades allà on la paret resseguia el rocam. Malgrat la inundació n'havien quedat algunes. Però les van dinamitar.

Joan TODÓ (1977)

«L'abisme de zinc. Faió. Matarranya» (2012)

(A: X. Cortadellas i J. Pujadó, *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*, la Bisbal d'Empordà, 2012).

Joan Todó Cortiella, nascut a la Sénia, que en *L'horitzó primer* s'endinsava en recrear el seu poble natal, a partir d'unes narracions publicades amb anterioritat a la revista *l'Avenç*, va participar en *Els pobles perduts* d'Edicions Sidillà amb algunes descripcions de llocs propers a l'Ebre.

*El campanar de l'antic poble de Faió
(el Baix Aragó-Casp, hist. el
Matarranya), negat per les aigües
del Pantà de Riba-roja. 2010.
Imatge: Joan Todó.*

La melangia de les pedres

Mirem les fotos de l'exposició. Cada esquerdada al mur o a la paret, cada teulat enfonsat, l'heura desbordada i els esbarzers forts, ens parlen del que era i ha desaparegut o s'ha transformat en runa. Ens transmeten la melangia per una realitat, per un temps en què aquella casa, aquell pont, aquella església, eren espais útils i la natura al seu voltant s'afaiçonava per acompanyar la vida humana.

Per a un patrimoni oblidat sembla que amb imatges n'hi hauria prou. Són explícites i perfilen mil detalls que podem observar i valorar. Tots sabem que una foto és una comunicació rapidíssima, exhaustiva en característiques, però també significa una interrupció de la continuïtat del temps, una captació instantània. Descriu exactament el moment viu en què va ser presa i llavors el converteix en un d'etern, acabat o mort.

Un dels encerts de l'exposició de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i de l'Institut Ramon Muntaner consisteix a haver reunit imatges i paraules al voltant del patrimoni oblidat, amb la voluntat de demostrar que ni la destrucció més violenta acaba en un no res si algú decideix mostrar-la. I són les paraules les que completen, restauren, donen dimensió a les imatges. No disparen com la càmera reduint una escena a una imatge. Les paraules es nodreixen d'un abans, connecten amb el passat elaborant un sentit que implica matèries vives com són la història, la geografia i la literatura. També ho fan de l'experiència del present i, encara sovint, anuncien el futur. No són exactes, ni tan sols sempre certes, de vegades especulen sobre uns fets, però poden aventurar quan, com i, especialment, per què, un lloc manifesta un aspecte, unes característiques en un determinat moment. I, sobretot, gosen parlar del qui.

El patrimoni oblidat, la suggestió d'una mirada sobre un espai en altre temps habitat, el repàs de les conseqüències de l'abandó, recupera els principals protagonistes en absència. Ens comunica de forma directa una aventura humana, individual i familiar, de vegades col·lectiva. Ens parla dels absents, persones que hi van viure plenament durant anys i, a partir d'un dia, no en van ser capaços. Ni tampoc, la societat, la comarca, el país, van contribuir a fer possible que continuessin allí.

Les causes són matèria de geògrafs, d'historiadors i de sociòlegs. Per als llocs abandonats, n'hi ha unes quantes de comunes i alguna de particular. La literatura, a més de descriure i servir-se d'altres ciències per gosar parlar d'aquests espais, té la possibilitat d'arriscar-se a definir els sentiments. Perquè, en relació al patrimoni anomenat oblidat, considero que és interessant observar-los. En el procés d'abandonament hi ha solitud, temor, recança, enyor, culpa. Les persones que van quedant soles als seus pobles sovint se senten deixades de la resta, com si no tinguessin valor, ni elles ni el que tenen. Quan es plantegen anar-se'n tenen por d'allò desconegut, recança pel que perdran i, si finalment fan el pas, al nou lloc que els acull l'acostuma a acompanyar un sentiment de culpa. No és sempre així, no passa exactament el mateix ni amb igual intensitat en cada persona, però opino que la pauta és si fa no fa la mateixa.

L'interès pels pobles em va venir de la feina del meu pare. Ell es dedicava a enginyar vies d'accés a les poblacions, o a millorar-les. Entrava en la seva tasca projectar la conducció d'aigua a cada casa. Resumint: la seva activitat laboral anava encaminada a crear o millorar la comunicació dels pobles i a facilitar la vida a les persones dins les cases, en especial, a les dones. S'acabava allò d'anar a omplir ferrades i càntirs d'aigua a la font i d'anar a fer bugada al riu o al safareig municipal.

Des de petita li sentia parlar dels pobles on treballava. Aransís, Malpàs, Meüll, Pujol, Naens, Manyanet, Araós, Llavorre, Vilamolot, Herba-Savina... Cada nom era una nota d'una simfonia, acolorida pels paisatges naturals, però sobretot per l'univers humà. La manera d'enraonar, les aficions, les contalles, les anècdotes que hi vivia. Ell gaudia d'aquesta varietat i en feia explicada a casa. Mentre creixia, enllà de l'adolescència, jo m'anava separant més i més dels seus interessos, dels seus pobles i dels seus coneguts, però em quedava, secret per a mi mateixa, el desig de conèixer cada un d'aquells indrets. Cada font, cada tros de riu, cada bosc, cada poble i cada persona. Anys més tard, ell ja havia mort, se'm va imposar el fet de visitar aquests pobles i, acompanyada del meu marit, que a més va fer de fotògraf, en vam recórrer una cinquantena.

En el projecte hi havia, tal com he explicat, una qüestió personal, de desgreuge per la indiferència i d'homenatge a la persona del pare. Potser també, unes ganes de conèixer millor el territori a partir d'una guia personalitzada. La qüestió és que ens vam trobar, en general, amb camins melangiosos. Pobles solitaris, on l'ambient respirava l'absència d'humans, la presència desbordant de vegetació, mestressa entre runes i cases amb esquerdes, amb pedres escampades, que altra hora havien estat col·locades per emparar i guardar. De vegades, magnífics dolls d'aigua, que s'esmerçaven cegament i col·laboraven de manera poderosa en la destrucció.

Hi va haver de tot. Pobles amb supervivents de l'abandó: repoblats, amb retorn de jubilats o habitants per persones o famílies d'arreu. A mesura que anàvem viatjant, la consciència d'una realitat més complexa s'anava posant de manifest. Davant dels nostres ulls s'oferia un procés que havia tingut lloc mentre jo m'ocupava d'altres afers i que, al llindar de l'any dos mil, mostrava ja algun senyal de revertir-se.

Amb energia renovada anava endavant en el peregrinatge, però el projecte s'havia modificat. Les paraules m'exigien aprofundir en els fets, reflexionar sobre les causes i sospesar els sentiments. El llibre no deixaria indiferent. Rebria elogis, persones que feien els recorreguts amb el llibre per guia. També, rebuig. Per haver adjectivat amb mots de desolació el poble de la seva procedència o per haver, indirectament, denunciat un ús determinat d'un espai. Perquè, morts o esborrats els propietaris, de qui són els pobles o allò que en queda?

És una pregunta que la literatura no pot respondre tota sola. La literatura fa memòria a través de qui la practica i, encara, de vegades, a pesar de qui escriu. Com deia, l'escriptora sovint no ha estat conscient de fer memòria, però el fet de treballar amb les paraules l'ha portada a convertir la seva feina, fruit d'un impuls menys transcendent, en una eina de memòria que uns altres han valorat i han utilitzat.

Així, doncs, la literatura, per molt que de vegades sigui de ficció, porta implícita la memòria i fa la seva funció fins i tot quan l'escriptor no és conscient d'aquest seu poder. Per aquest motiu és important, en l'exposició, que les magnífiques fotografies de l'abandó estiguin acompanyades per textos que les completen i, sobretot, que evoquen els absents, aquestes persones que, en situació fràgil, per variades causes, un dia van haver de prendre una decisió dolorosa. I de víctimes d'una situació van passar a sentir-se'n, també, culpables. Ara bé, els llocs abandonats ens parlen. Quan la víctima s'ha apagat, el dolor continua viu, i pot ser encara captat per un testimoni, algú que el reculli i el comuniqui i, així, impedir que s'esborri del tot.

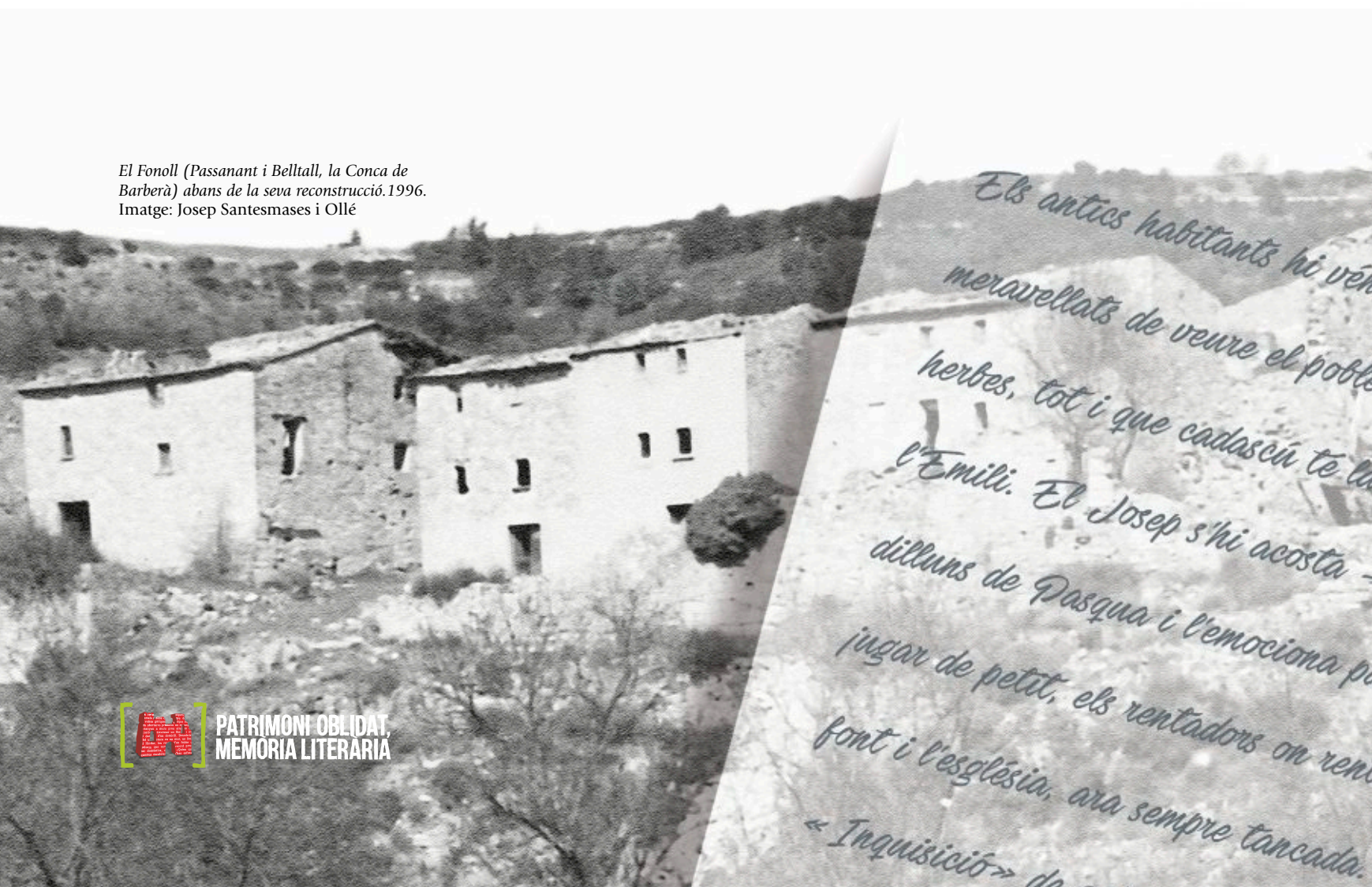
La poesia és segurament el gènere que ha fixat millor els espais en la memòria dels lectors i el gènere que acompanya de forma sintètica i emotiva una imatge. Un poble, una font, una casa, una escola, un passeig, un bosc, qualsevol lloc que, més que proper al poeta, ha agafat un sentit en l'interior del poeta. En l'ús del llenguatge, les persones que escriuen poemes, transformen un espai quotidià en un d'únic, ple de bellesa que no es marceix. Aquells indrets, per la màgia de les paraules, esdevenen llocs atractius i queden en la ment de molts com a herència.

El meu desig és que l'exposició "Patrimoni oblidat, memòria literària" sigui una fita en el record del patrimoni en perill de desaparició, desperti consciències i es propagui arreu com a homenatge a aquelles persones a qui la pressió d'unes circumstàncies els va fer sentir l'obligació d'abandonar el seu món.

Maria Barbal
Esriptora

[LA MEMÒRIA DE LA VIDA SOCIAL]

El Fonoll (Passanant i Belltall, la Conca de Barberà) abans de la seva reconstrucció. 1996.
Imatge: Josep Santesmasés i Ollé

«la gent no ha vingut al món per adornar paisatges...»

Joan Fuster

El patrimoni literari es pot tractar des de diverses perspectives. Tanmateix, en aquesta reflexió acotarem el tema i ens fixarem en la memòria de la vida social que aquest tipus de patrimoni aporta —molt sovint amb una relació gairebé indissociable amb un patrimoni immoble, en alguns casos oblidat, o fins i tot un patrimoni material que ha desaparegut.

A través de la poesia, la narrativa i la prosa assagística, molts escriptors deixen una empremta profunda de la seva vida en l'obra literària —en alguns casos es tendeix fins i tot a l'anàlisi o al relat autobiogràfic— en què evoquen la memòria d'una època, uns sentiments intensos, i se situa el lector en un lloc determinat. Sovint, els indrets descrits en l'obra són entorns viscuts, escenaris que l'escriptor en algun moment o altre ha transitat. Aquests espais, molts en desús o en ruïna al cap dels anys, són font d'històries que expliquen l'esplendor d'un passat amb relats individuals i col·lectius. Viatjar del present al passat, de la pedra a la història que al darrere s'hi amaga també és fruit d'un acte literari.

El novel·lista Emili Teixidor, a «Memòria: cosmos i paisatge», reivindicava la memòria com un «factor creatiu de primer ordre». S'evidencia de forma clara la conjuntura lloc-memòria-lector als llibres *Retrat d'un assassí d'ocells*, *Pa negre* o *El llibre de les Mosques*, en què les trames se centren en la tensió dels anys de la postguerra civil, en certs paratges d'Osona no gaire difícils d'identificar per als qui hi viuen i en què els lectors poden reviure uns fets passats que reconeixen gràcies també a les restes patrimonials. La Plana-la memòria d'Emili Teixidor-nosaltres: es tracta d'un recorregut que també podem fer a la inversa i que ens aporta coneixement sobre els neguits, els fets i fins i tot les vivències relatives a la societat humana durant el conflicte.

Si bé la memòria literària permet al lector reviure una època passada i fins i tot traslladar-se al món de l'autor, al seu univers literari, és sovint simptomàtica la consciència del lloc. El lloc, doncs, aporta una capacitat de recordar les absències, la quotidianitat perduda i la pròpia història. La literatura manté vius llocs desapareguts que en un moment o altre van esdevenir focus d'efervescència, d'anar i venir de persones, de vehicles, d'anècdotes i d'experiències vitals. La memòria de la vida social.

Avel·lí Artís-Gener, Tísner, va deixar escrites unes memòries recollides a *Viure i veure* que presenten la seva experiència durant la guerra i posteriorment durant l'exili i que ens expliquen, entre d'altres, l'ús i desús del Balneari de Cardó (Benifallet, el Baix Ebre).

Vaig començar a fer memòria i vaig recordar —o deduir— el fet que m'havia dut a l'hospital. El jove metge em va ajudar considerablement. Em va dir que el xofer havia mort i que la noia que ens acompanyava, la jove Rosa Suau, havia resultat ferida [...].

-On és ella?

-Aquí mateix, a la secció femenina de l'hospital. Dit així, sembla que sigui alguna cosa, però de debò, és una única i esquifida cambra.

-Quin és aquest hospital?

-El de Cardó. Havia estat un balneari, però es va tornar hospital de guerra. N'hi ha passat, de gent que venia de l'Ebre!

Maria Àngels Anglada també va recollir alguns records d'infància a *No em dic Laura*, el relat breu que transmet la visió nostàlgica d'alguns espais on va transitar de petita i que permet al lector del segle XXI descobrir que en el xamfrà d'un bloc del carrer de la Riera, avui l'entrada d'estil modern d'un habitatge, hi havia hagut l'aparador d'un dels comerços més emblemàtics de Vic:

La principal atracció per als infants del carrer era, innegablement, la botiga de la xocolata Arumí, amb taulells llarguíssims, damunt el marbre dels quals brillaven com pedres precioses, en grans pots de vidre, els caramells de caramels àcids, les ametlles i avellanes torrades, els anissos, les ametlles blanques i rosades de bateig, i més endavant els bombons i la xocolata, que servien, si mai se'n podia haver, amables dependents amb bates groguenques.

Josep Santesmas, en un exercici memorialístic, recuperava la imatge de la primera vegada que es va comprar una màquina d'escriure, a la llibreria Moncunill de Valls, tancada no fa pas gaires anys:

Botiga estreta amb tot de prestatgeries al voltant d'un taulell mostrador on darrere podíeu trobar l'experiència i l'habilitat a trobar coses de les germanes Moncunill, membres d'una àmplia família, de les que deixen petja ciutadana. Amb els diners que havia guanyat anant a veremar m'hi vaig comprar la primera màquina d'escriure, una Olivetti Pluma.

En l'actualitat, alguns establiments, comerços o petites botigues de carrer, ja clausurades, han perdut l'ambient que els circumdava (la mestressa que atenia, la veïna que hi comprava, el client que hi tafanejava...). Malgrat tot, la memòria literària els explica, per a nosaltres i per als que vindran. Així també ho va fer Narcís Oller en presentar un dels hàbits menestrals de la Barcelona de finals del XIX a un hipòdrom avui desaparegut a *La febre d'or*:

Pel camí de Can Tunis, cotxes i més cotxes, competint en luxe, anaven arribant en llarga i interminable filera [...]. Dames i noies, ricament vestides de colors clars, baixaven d'un salt [...] i de bracet amb els cavallers disfressats de *sportsmen*.

També Xavier Amorós endreçava records a «Menjar a tothora», en una crònica de la vida quotidiana del restaurant Cal Botella de Reus:

Per començar la jornada, s'hi feien grans esmorzars de forquilla per uns determinats forasters que es llevaven a les fosques per venir a Reus. Aquesta gent, per allà a les vuit del matí, tenien una gana irresistible, una fam de llop.

Joan Fuster rememorava les últimes barraques de l'Horta a *Viatge pel País Valencià*, en què a partir d'alguns elements que encara es conserven ordenava la seva memòria personal per brindar-la al lector i a la societat. El lloc i la memòria ens projecten, de nou, un passat que persisteix en la literatura i en els vestigis patrimonials que remouen els sentiments de l'autor:

Ja no en queda pràcticament cap. I les poques que queden... N'hi ha algunes, sí, d'aspecte afable i animat, però, si us hi fixeu una mica, comprovareu que no són ben bé les "barraques" de sempre. En comptes del "pobre trespol de palla mal lligada", hi veiem sòlides planxes d'uralita; les portes i les parets revelen també una cautelosa substitució de materials; fins i tot s'hi adverteix un canvi d'estil en la decoració. De fet, només en conserven la forma i l'emblanquinat.

Al seu torn, la ruïna o les restes de quelcom desaparegut també captiva la curiositat de l'escriptor, que fa créixer històries imaginàries al seu entorn. Traslladar aquestes històries a un lloc també és mantenir-lo viu, a més d'aportar-hi densitat i nodrir d'un altre significat l'espai. La intensitat de les relacions individuals o col·lectives inherents poden persistir, en ocasions d'una manera descrita i en d'altres recreada, a través de la literatura. El patrimoni literari revaloritza els paisatges, els indrets arraconats o gairebé oblidats, i hi projecta d'alguna manera o altra la nostra memòria social. Amb els anys, la bona literatura, les seves històries i referents, entren en l'imaginari col·lectiu.

Ni pel caminal ni pel jardí no es veia ànima vivent i, quan vam baixar dels cotxes la vintena de persones que duien no vam sentir altre remor que la d'un brollador de doll bastant gruixut i la del xerroteig dels ocells ajocats pels arbres (Narcís Oller, *La bogeria*).

Caldrà considerar que la bona literatura transcendeix d'una simple història personal, per tal que aquesta sigui considerada, també, memòria social.

[L'HIPÒDROM DE CAN TUNIS]

Era l'estrena de l'Hipòdrom. **Barcelona, la Barcelona rica, es modernitzava: fos exòtica o no la festa, no volia privar-se d'aquella diversió aristocràtica que dóna to a les grans ciutats del dia.** En el Círcol Eqüestre, en els diaris, en el *pesage* o lliure circulació, es parlava amb serietat del foment de la cria cavallina, quan ningú no sabia on teníem aquesta riquesa que volíem fomentar, ni menys encara creia ningú en la utilitat de criar cavalls-llagostes que llancen els joqueis per les orelles com no sigui per jugar-nos els diners i distreure amb quelcom

de nou l'esperit, mortificat per les tristor de la vida. Amb més bon sentit, les dones que lluien ja pel *pesage* i la tribuna pública parlaven del temps, de modes, i de les belleses d'aquell panorama, enlletgit només per una nota trista: el cementiri del Sudoest.

Narcís OLLER (1846-1930)

«Era l'estrena de l'Hipòdrom ...» (fragment) (1890-92)

(*La febre d'or*. Barcelona, 1890-92, 2009)

A la novel·la *La febre d'or*, ambientada a la Barcelona d'entre 1880 i 1882, Narcís Oller i Moragas hi retrata l'obsessió pel diner i el nou ric que genera l'economia especulativa. En la seva trama es troba un fragment en què es descriu, i recrea, l'ambient social, festiu i aristòcrata de l'hipòdrom de Can Tunis, avui desaparegut.

Públic a l'hipòdrom de can Tunis de Barcelona.

Imatge: autor desconegut.
Arxiu Santesmases-Rabadà

[LA BARRACA VALENCIANA]

Com la gavina de la mar blavosa
que en la tranquil·la platja fa son niu,
com lo nevat colom que el vol reposa
de l'arbre verd en lo brancatge ombriu,
blanca, polida, somrisent, bledana,
casal d'humils virtuts i honrats amors,
l'alegre barraqueta valenciana
s'amaga entre les flors.

Baix la figuera, on los aucells de l'horta
canten festius l'aubada matinal,
al primer raig del sol obri la porta
i als aires purs del cel lo finestral;
i com la mare cova la niuada,
les amoroses ales estenent,
pobre trespol de palla ben lligada
la guarda d'un mal vent.

Quatre pilars, més blancs que
l'assutzena,
formen davant un pòrtic de verdor;
corre sobre ells la parra, tota plena
de pàmpols d'esmeralda i raïms d'or;
a son ombra, lo pa de cada dia
repartix a sos fills lo Treball sant,
i en la taula la Pau i l'Alegria
les flors van desfullant.

A un costat obri el pou la humida gola
i, perquè tinga perfumat dossier,
la garlanda de flors, que el vent tremola,
estén sobre el broncal un gesmiler;
i per la franca porta mai tancada
les flors despreses i el flairós perfum

adins penetren, en la dolça onada
de l'aire i de la llum.

Pengen del mur l'aixada i la corbella,
que a terra fan doblar lo suat front;
lo pulcre canteret, que la donzella
porta a la font;
i plena d'harmonies misterioses,
la guitarra, que ensem gemega i riu,
a la llum de la lluna, en les gustoses
vetlades de l'estiu.

Allà dins, entre alfàbegues florides,
en lo corral, baix l'ample taronger,
mormorejant pregàries beneïdes
la mare agrunsa a son infant darrer;
i al cim de la cabanya, fent-la un temple,
santificant los gojos i dolors,
obri eterna la Creu, per digne eixemple,
sos braços protectors!

Teodor LLORENTE (1836-1911)
«La barraca» (1885)

(*Llibret de versos*, València, 1885).

«La barraca» és considerat un dels poemes cabdals de la Renaixença valenciana, publicat per primera vegada l'any 1885 al recull *Llibret de versos*. El periodista, escriptor i polític Teodor Llorente i Olivares, que va idealitzar el món rural i en particular el de l'Horta, en el seus textos poètics, va exercir una gran influència en la societat valenciana del seu temps.

Barraca a l'Horta.
València, 1909.
Autor: Ángel i Fills de Blas
Cuesta. Hispana,
Biblioteca Valenciana
Digital

*Barraca camí del Grau.
València, 1863-1886.
Imatge: Jean Laurent
Minier. Museo del Traje.
Centro de Investigación del
Patrimonio Etnológico*

Ja no en queda pràcticament cap. I les poques que queden... N'hi ha algunes, sí, d'aspecte afable i animat, però, si us hi fixeu una mica, comprovareu que no són ben bé les «barraques» de sempre. En comptes del «pobre trespol de palla mal lligada», hi veiem sòlides planxes d'uralita; les portes i les parets revelen també una cautelosa substitució de materials; fins i tot s'hi adverteix un canvi d'estil en la decoració. De fet, només en conserven la forma i l'emblanquinat. Ara: les altres, les escasses que mantenen l'aire més «autèntic», han esdevingut pura ruïna. Deshabitades i tristes, ni tan sols aprofiten per a ser ensenyades al foraster curiós. Els encarregats de fomentar el turisme n'han salvat una o dues, que, arreglades molt com cal, serveixen per a una mínima exhibició de pintoresc. No res, en definitiva.

I és lògic, això. Els llauradors de l'Horta, si vivien en barraques, no era precisament per gust. Aquells edificis, precaris i elementals, no oferien massa garanties: ni de seguretat ni de comoditat. Potser «feien bonic», enmig dels conreus, vora una sèquia útil, «entre les flors». Potser sí. Però la gent no ha vingut al món per adornar paisatges. Almenys, els nostres camperols no s'hi han resignat.

Joan FUSTER (1922-1992)

«Les últimes barraques» (1971)

(*Viatge pel País Valencià*, Barcelona, 1971, 1984)

L'escriptor i pensador Joan Fuster i Ortells, molt conegut per *Nosaltres, els valencians* (1962), és autor d'una extensa obra assagística i ha esdevingut un referent intel·lectual de la nostra cultura contemporània compartida, a més de representar el compromís amb la defensa de la identitat valenciana.

[MANICOMI DE LA SANTA CREU]

Per fi, arribant als tres camins, vam emprendre el solitari de la dreta, embolcallats els quatre cotxes en el mateix núvol de pols, i quinze minuts després paràvem davant d'un reixat tapat fins a gran altura, sever com el d'un cementiri. Per ell vam entrar al cap d'un minut, trotant per un ample caminal cobert de grans arbres, desenrotllat en corba i fent baixada cap a la dreta, fins el peu del gran jardí anglès que precedia l'establiment. **Ni pel caminal ni pel jardí no es veia ànima vivent, i, quan vam baixar dels cotxes la vintena de persones que duïen, no vam sentir altra remor que la d'un brollador de doll bastant gruixut i la del xerroteig dels ocells ajocats pels arbres.** El mateix establiment, una d'aqueixes construccions aplatades, interminables, simètriques, amb la capella enlairant-se al mig, el departament d'homes a una banda, el de dones a l'altra, amb igual nombre de reïxes, i balcons, i portes, sense que ningú hi guaités ni que una veu s'escapés de ses escltexes, era d'una fredor que em travessava els ossos.

Narcís OLLER (1846-1930)

«Per fi, arribant als tres camins...» (1899)

(*La bogeria*, Barcelona, 1899, 2009).

L'escriptor Narcís Oller i Moragas, amb obres com *La papallona* (1882), *L'Escanyapobres* (1884), *Vilaniu* (1885), *La febre d'or* (1890-1892), *La bogeria* (1899) o *Pilar Prim* (1906), és considerat el creador de la novel·la moderna catalana. A *La bogeria*, Oller s'endinsa en la recreació d'un cas «clínic» emmarcat en els ambients socials i polítics del país.

Panoràmica aèria de l'Institut Mental de la Santa Creu. 192?.
Imatge: Arxiu Històric de la Santa Creus i Sant Pau.

Dormitori de classe general de l'Institut Mental de la Santa Creu. Barcelona 192?.
Fotografia: J. Ribera Llopis. Arxiu Històric de la Santa Creu i Sant Pau.

[HOTEL MIRADOR]

*Gendarmes a l'Hotel Mirador (Andorra la Vella, Principat d'Andorra). 1915.
Imatge: autor desconegut. Arxiu Nacional d'Andorra. Fons de l'Agrupació fotogràfica de Catalunya.*

Prop de l'Hostal Calones hi ha l'Hotel Mirador. L'Hotel Mirador té «aire», caràcter i no desentona amb el paisatge. **El bar de l'hotel és lloc de reunió, hivern i estiu, d'aquells a qui mai no els ve d'una hora per a colgar-se sota els llençols.** A l'estiu, el primer acte de la tertúlia té lloc a la terrassa de l'hotel, magnífic mirador obert a la vall, ratllada per l'ampla faixa argentada del riu. Per regla general són els del poble, els andorrans, els qui constitueixen la tertúlia.

Lluís CAPDEVILA (1895-1980)

« Prop de l'Hostal Calones... » (fragment) **(1958)**

(Llibre d'Andorra. Història i paisatge. Andorra, 1958, 1970).

L'escriptor, dramaturg i periodista barceloní Lluís Capdevila i Vilallonga, exiliat a França després de 1939 i professor a Poitiers, es va instal·lar definitivament a Andorra l'any 1973, en jubilar-se, tot i que ja hi havia tingut contactes culturals i hi havia fet estades. A Barcelona havia tingut una intensa vida literària i periodística i havia dirigit *L'Esquella de la Torratxa*, *La Campana de Gràcia* i *La Humanitat*.

[MOLÍ DE CANILLO]

Els vells molins, que veieu encara vora els camins, al fons de les valls generalment, o en les cruïlles, ran d'un pont en esquena d'ase... Els vells molins vora els quals havien ocorregut aventures, assalts, emboscades i escaramusses bèl·liques. **Un molí era el lloc de cita dels bandolers i dels escamots de sometents; entorn del molí girava bona part de les activitats anecdòtiques d'una societat ja desapareguda.** El vell Daudet ho sabia bé, i ens pintava l'entestament del moliner que no es resignava que les moles deturessin llur rodar. Un sac de farina era un tresor, i, a muntanya, en certa mesura, encara ho és: la incomunicació hivernal fa valuós el pa, les distàncies entre pobles arraconats obliguen a una pastada per a quinze dies. Tot va lligat: encara les dones, abans de llescar el pa, hi fan una creu amb el ganivet...

Encastat al fons de la vall, el vell molí de Canillo obria fins fa poc la negra boca del túnel per on l'aigua passava obediènt per moure la roda. La sòlida humilitat de l'edifici ens parla d'una societat closa i reduïda, on calia abastar-se, practicant una autocràcia obligada que per a nosaltres presenta caires poètics. La finestra ostenta el ferro amb punxes radials que tantíssimes vegades repeteix la nostra ruralia, a muntanya i al pla. I la porta té qualitats de solidesa envejables, reblades per la llargada fabulosa dels «golfos» de ferrer de tall que asseguruen el joc de les xarneres.

Josep VALLVERDÚ (1923)
«Els vells molins...» (1968)

El molí de Canillo (Principat d'Andorra). 2015.
Imatge: Àngels Mach.

(Catalunya Visió 3. L'Alt Urgell, Andorra, la Catalunya francesa, la Cerdanya [fotografia Toni Sirera]. Barcelona, 1968).

L'escriptor Josep Vallverdú i Aixalà va escriure entre 1968 i 1974 vuit dels tretze volums que comprenen *Catalunya Visió*, una sèrie d'assaigs que reflecteixen un conjunt de viatges amb un 2CV per la geografia catalana amb el fotògraf Ton Sirera. Aquests volums constitueixen, en prosa i en fotografia, una valuosa «visió» del país en una època concreta.

[RESTAURANT CAL BOTELLA]

A cal Botella, situat molt a prop de la plaça Prim, amb l'entrada al carrer de Sant Joan i sortida, excusada, per carrer de Boule, era un restaurant —amb dos grans menjadors i diversos reservats que sempre estava ple perquè tenia una cuina excel·lent a un preu força assequible. La gent, la clientela, no deixava, pràcticament, apagar els fogons. **Per començar la jornada, s'hi feien grans esmorzars de forquilla per a uns determinats forasters que es llevaven a les fosques per venir a Reus. Aquesta gent, per allà a les vuit del matí, tenien una gana irresistible, una fam de llop.** S'ajuntaven professionals del transport, traginers modernitzats, corredors de vinguda diària i altres persones que acudien molts dies a la setmana a veure com respiraven els preus dels fruits. Els esmorzars funcionaven amb els tres o quatre plats més populars de les taules d'aquí: llangonissa amb fesols, costelles o llonzes a la brasa o una fregida de sardines en les èpoques més favorables pel peix blau. Acabada aquella hora més aviat tranquil·la, la nòmina de cal Botella començava a moure's a tot gas: ja no parava.

Xavier AMORÓS (1923)
«Menjar a tothora» (1989)

(*Cafè París. Notes d'un arxiu inexistent*, Reus, 1989).

L'escriptor de Reus Xavier Amorós Solà ha conreat la poesia i la prosa. Inicia la seva producció en prosa a meitats dels anys vuitanta. Ha publicat reculls d'articles periodístics com ara *Cafè París*, *Botigues de mar*, *De Reus estant i Tomb de ravales*, que podem definir-los com una crònica literària de la vida quotidiana a Reus. En el fragment citat, evocant l'ambient de la seva ciutat natal, ens retrata l'ambient d'un popular restaurant.

Carrer de Sant Joan de Reus (el Baix Camp) on estava ubicat el restaurant Cal Botella. 1931-1936.
Imatge: Autor desconegut - Fons de Postals del Centre de la Imatge Mas Iglesias de Reus

[XOCOLATERIA ARUMÍ]

Moltes altres figures es drecen, com en un retaule vivent, davant de la memòria ja massa adulta. Però la principal atracció per als infants del carrer era, innegablement, la botiga de la xocolata Arumí, amb taulells llarguíssims, damunt el marbre dels quals brillaven com pedres precioses, en grans pots de vidre, els caramells de caramels àcids, les ametlles i avellanes torrades, els anissos, les ametlles blanques i rosades de bateig, i més endavant els bombons i la xocolata, que servien, si mai se'n podia haver, amables dependents amb bates groguenques. Un any, pels Innocents, seguint la clàssica facècia, m'hi van enviar a buscar els neulers, quan devia tenir nou anys, i, en comptes d'omplir-me la bossa amb pedretes o altres coses feixugues, com se solia fer, el dependent Roca em somrigué amb bonhomia: –Digues que no els tenim, maca, els hem deixats.

Maria Àngels ANGLADA (1930-1999)
« Moltes altres figures... » (fragment) (1981)

(No em dic Laura. Barcelona, 1981).

Maria Àngels Anglada és una de les escriptores més importants en llengua catalana del segle XX. Va conrear la narrativa, l'assaig, la poesia i la crítica literària. Al relat breu «No em dic Laura», que dóna nom al recull de contes, recorda la xocolateria Arumí, ubicada al carrer de la Riera de Vic, on l'autora va residir de petita.

*La Xocolateria Arumí de Vic (Osona).
1890-1900 aproximadament.*

*Imatge: Autor desconegut. Col·lecció de
fotografies de l'Arxiu Comarcal d'Osona.*

[EL FONOLL]

Els antics habitants hi vénen de tant en tant i estan meravellats de veure el poble renascut de la runa i les males herbes, tot i que cadascú té la seva opinió de les idees de l'Emili. **El Josep s'hi acosta —vestit— amb la família el dilluns de Pasqua i l'emociona passejar pels carrers on va jugar de petit, els rentadors on rentava la seva mare, la font i l'església, ara sempre tancada.** Aquesta «Inquisició» de què parla l'Emili l'ha portat a judici acusant-lo de no tenir llicències per construir o fins i tot de delictes ecològic, ell, que viu del naturisme. L'Emili s'ho pren amb calma. Sap que té raó, la raó que li donen els antics habitants del Fonoll, feliços de veure altre cop el poble viu.

Isabel OLESTI (1957)

«Renascut de les runes» (2012)

(A: X. Cortadellas i J. Pujadó, *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*, La Bisbal d'Empordà, 2012).

Isabel Olesti i Prats és escriptora, col·laboradora habitual de premsa, professora de dansa i gestora de projectes literaris. Conrea la narrativa breu i la novel·la. Ha guanyat els premis Andròmina, Josep Pla i Mallorca. És una de les escriptores dels relats del llibre *Els pobles perduts*, en què es descriu i es recupera la memòria de trenta indrets de Catalunya.

*El Fonoll (Passanant i Belltall, la Conca de Barberà) abans de la seva reconstrucció. 1996.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé*

[BALNEARI DE CARDÓ]

Vaig començar a fer memòria i vaig recordar —o deduir— el fet que m'havia dut a l'hospital. El jove metge em va ajudar considerablement. Em va dir que el xofer havia mort i que la noia que ens acompanyava, la jove Rosa Suau, havia resultat ferida d'una certa consideració, que ja es recuperava, i que hom la donava per salvada.

— On és ella?

—Aquí mateix, a la secció femenina de l'hospital. Dit així, sembla que sigui alguna cosa, però, de debò, és una única i esquifida cambra!

—Quin és aquest hospital?

—El de Cardó. Havia estat un balneari, però es va tornar hospital de guerra. N'hi ha passat, de gent que venia de l'Ebre!

Avel·lí ARTÍS-GENER (1912-2000)

«L'accident (represa)» (fragment) (1990)

(*Viure i veure/2*. Barcelona, 1990)

Viure i veure és el segon volum de les memòries d'Avel·lí Artís-Gener, publicades entre 1989 i 1996. L'autor, que era conegut pel seu nom de ploma, Tísner, va explicar a *Viure i veure/2* l'experiència militar durant la Guerra Civil i el seu posterior exili. L'any 1938, el balneari de Cardó fou convertit en hospital de l'exèrcit republicà.

Vista general de l'Hospital de Montgarri i camps (Nau Aran, la Val d'Aran), ca. 1928.
Imatge: Estudi de la Masia Catalana. Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

Vista del jardí del balneari de Cardó (Benifaller, el Baix Ebre). 1985.
Imatge: Marta Povo. Fons: Calaix, Generalitat de Catalunya.

[HOTEL EUROPA]

Fins fa ben poc, acabat del darrer tomb de Rambla, vèiem en passar la cantonada els darrers estrangers caravermells escórrer l'ampolla de vi allargant un sopar temps ha terminat. Eren forasters que gaudien de l'extraterritorialitat de les legacions, usant del privilegi dels septentrionals d'isolar-se a gratient dins reductes incontaminats. Nogensmenys, per a la Ciutat, l'illa no constituïa cap organisme estrany, com no ho és la perla per a l'ostra: i ara l'edifici ens sembla rònc i tronat! **Vet aquí que l'Hotel Europa mor, sobreviscut per una Ciutat renovadament jove: mereixia, almenys, l'hotel, un record. Bona nit.**

Josep Anton BAIXERAS (1927-2008)

«Full de calendari. 27.05.1970» (2014)

(Obra completa. Cròniques radiofòniques, 3. Tarragona, 2014).

Josep Anton Baixeras Sastre fou advocat, escriptor i polític. Va conrear el relat breu, la novel·la, el teatre, la traducció, i també la prosa de no ficció com ara el periodisme escrit i radiofònic. El tercer volum de l'obra completa recull les col·laboracions radiofòniques que l'autor feia a Ràdio Tarragona entre 1964 i 1976, emeses un cop per setmana al programa «Tarragona endavant».

Hotel Europa Internacional. Façana de l'edifici que va ser enderrocat a la Rambla Nova de Tarragona (el Tarragonès). 1960.

Imatge: Chinchilla. Servei d'Arxiu i Documentació Municipal. Centre d'Imatges de Tarragona / L'Arxiu.

[LLIBRERIA MONCUNILL]

Carrer de la Cort avall hi havia la llibreria Moncunill, tancada no fa pas gaires anys. **Botiga estreta amb tot de prestatgeries al voltant d'un taulell mostrador on darrere podíeu trobar l'experiència i l'habilitat a trobar coses de les germanes Moncunill, membres d'una àmplia família, de les que deixen petja ciutadana.** Amb els diners que havia guanyat anant a veremar —treball infantil—, m'hi vaig comprar la primera màquina d'escriure, una Olivetti Pluma. D'allí devien sortir alguns llibres que van arribar a casa, algunes edicions de l'Editorial Selecta dels anys cinquanta que encara guardo: *Les hores*, d'en Josep Pla; *Visions de Catalunya*, de Joan Santamaria; *Els viatges de Gulliver*, el primer llibre que recordo dels que em van comprar. Cap als anys setanta va sorgir la moda dels fascicles setmanals, que un cop completats portaves a encuadernar. Era una mena de pagament a terminis que es liquidava cada setmana, sense rebuts que s'eternitzen, ni obres que mai acaben de completar-se, perquè els putes de les editorials se les empesquen totes perquè no deixis de pagar rebuts mensuals.

Josep SANTESMASES I OLLÉ (1951)
«Botigues del carrer de la Cort» (2007)

*La llibreria Moncunill
al carrer de la Cort de Valls (l'Alt Camp). 1968.
Imatge: Galimany / Arxiu Municipal de Valls.*

(*El Pati*, 12.01.2007. [republicat a: *Quarts i hores II. Terres, llocs i paisatges*, Tarragona, 2014])

L'obra literària de Josep Santesmasés i Ollé ens remet a la poesia i la narrativa. En aquest darrer àmbit ha publicat contes, llibres de prosa poètica o de descripcions geogràfiques vinculades a les Terres del Gaià i tres reculls d'articles publicats a la premsa, entre els quals un article dedicat a les antigues botigues de Valls.

[PALAU DE LES MISSIONS]

El dia que el director de la presó ens va anunciar el trasllat em va caure el cel a sobre. [...] Ens varen entaforar a l'auto, els civils varen anar-se'n i uns altres, més sorruts, ens varen portar a Montjuïc, al Palau de les Missions. També recordo que varen fer molta comèdia. Feien com si presentessin armes, van lliurar papers, els en donaren d'altres i se n'anaren. Uns guardians de presons ens feren passar. [...]

No sé on devia mirar quan passàvem per la porta, però de cop, els meus ulls varen contemplar un espectacle insòlit. [...] Aquella gran nau era plena d'homes, amb uns passadissos que menaven a la paret del fons i a banda i banda els petates. [...]

En aquella sala, amb una de petita que anomenàvem la nevera perquè era fresca, érem més de tres mil homes [...]

Lluís TERRICABRES I MOLERA (1919-2000)
« El dia que el director... » (fragment) (1992)

(Desgavell, Mataró, 1992)

Lluís Terricabres, conegut popularment com a Terri, fou autor de nombrosos poemes i proses. Durant la Segona República freqüentà els ambients llibertaris i literaris. Posteriorment va ser empresonat pel règim franquista, fet que narra en aquest fragment. En sortir, i, de retorn a Mataró, es va centrar en la promoció cultural durant la represa catalana de la postguerra.

*Palau de les Missions,
construït a la muntanya de
Montjuïc, amb motiu de
l'Exposició Internacional de
Barcelona. 1929.
Imatge: Gabriel Casas
Galobardes. ANC.*

Les delícies del pintoresc: el paisatge en l'art valencià

L'any 1883, Teodor Llorente va publicar *La barraca*, un poema on per primera vegada es reivindicava una forma de vida i un paisatge. Era una visió edulcorada, i forçadament barroca, de la vida del llaurador i del seu habitatge tradicional, la cabanya, construïda amb adob i canyís. Tot i això, aquell poema va marcar una fita i va obrir un camí, un inici de reivindicació d'un paisatge, d'uns costums. València, com en tantes altres coses, ha viscut d'esquenes a la seua horta i Llorente fou el primer a glosar molt valentament aquella vida dels llauradors, que trobava quasi arcàdica, «aquell casal d'humils virtuts i honrats amors». Anys després, Vicent Blasco Ibáñez va replicar al poeta i va exposar una mirada descarnada sobre l'horta i els seus pobladors. Si amb Llorente tot eren clams de celístia (el gesmiler sobre el pou, la dolça onada de l'aire i de la llum, etc.), en Blasco l'escenari era invers, i en aquells camps hi suraven totes les passions humanes, amb un bon gavadal de tragèdies. Així les coses, aquests dos escriptors varen crear els dos encunys existents sobre l'horta i, per extensió, sobre la natura i la seua vida; per una banda, una visió entusiasta i floralasca, i per l'altra, quasi una sèrie goyesca, amb drames i passions imperants.

Entre els pintors noucentistes també es va produir aquesta doble visió del paisatge. El gust per la pintura històrica o social, recarregada i en excés narrativa, va condicionar l'obra dels pintors valencians més notables del segle XIX, com ara Francesc Domingo, Josep Benlliure o, fins i tot, Ignasi Pinazo i Joaquim Sorolla. Certament, aquest últim va pintar moltes escenes a la platja de la Malva-rosa, justament celebrades per la força de la llum i dels colors, o va copsar els matisos de l'aigua de Xàbia, amb els xiquets nedant en una mar multicolor. Malgrat això, en poques ocasions el paisatge va ser-ne l'únic protagonista, ans al contrari: sempre hi va aparèixer com a marc, com a escenari d'un moment costumista, siguen les barques amb els bous a la tornada d'una jornada de pesca, o les feines dels llauradors en el cultiu de la pansa a la Marina. Per tant, i en contra de l'estereotip tan divulgat de la rica pintura paisatgística valenciana, la natura ha tingut poc d'espai en l'art valencià. Com escrivia Carme Gracia, amb motiu d'un text sobre Ignasi Pinazo: «El fet que alguns pintors valencians de finals del segle XIX es troben entre els més representatius de l'època no significa que a València existira una escola paisatgística, ni tan sols que València siga terra de bons paisatgistes en general».

I així les coses, un paisatge tan poderós com l'horta valenciana ha estat més interpretat des de la seua realitat social que des de l'estricta percepció paisatgística. Pintors com Julio Peris Brell o Ricardo Verde varen representar l'horta, les seues barraques, els seus llauradors (en especial les llauradores), la llum blanca i pura, les tasques del camp. Antoni Fillol va pintar algunes escenes de drames rurals, de rebel·lions i matances, d'enfrontaments amb la guàrdia civil, esdevingudes a l'horta. Aquest escenari sempre va interessar més els creadors des de la seua visió sociocultural que per les seues estrictes possibilitats com a paisatge.

També els escriptors se l'han mirat de lluny, amb poc interès. Fins i tot un poeta de l'alçada de Vicent Andrés Estellés, fill de Burjassot, va sentir poca curiositat per les possibilitats líriques d'aquells conreus. I com escriu el geògraf Vicenç M. Rosselló: «A Vicent Andrés Estellés, que era nadiu de l'Horta, però fill de forner, li agradava més el Pati de Sant Roc que no els regadius». Potser per això l'horta apareix sempre en la seua poesia de gairó, a la llunyania, però sense un protagonisme central.

El mateix es pot dir de l'Albufera de València. En el meu assaig *Michavila i el descobriment del llac* vaig mostrar el secular

desinterès dels pintors de València per l'Albufera, situada a tan sols tres quilòmetres de la ciutat. Perquè, sorprenentment, i en contra del que podria semblar, la nòmina d'artistes que l'hagen pintat és ben escassa. Pintors com Josep Vilar, Salvador Abril o Constantí Gómez varen signar algunes obres, la major part de les quals s'han perdut. Qui més temps va dedicar al paisatge albuferenc fou el malaguanyat i injustament oblidat Antoni Fillol, però el desinterès i pigrícia amb què s'han tractat les obres d'aquest autor ha fet que bona part del seu llegat s'haja balafiat. En aquests treballs abunden sobretot les escenes de caire costumista, amb segadors d'aspecte una mica feréstec, llauradors esforçats i veles llatines plenes de vent. També cal citar la pintura costumista d'Alfred Claros, deixeble de Fillol, qui va dedicar —amb més o menys èxit— tota la seua vida professional al llac, o les alambinades produccions de l'aquarel·lista Josep Estellés.

En definitiva, la bellesa de l'Albufera no ha estat gaire pintada. Ni Sorolla ni Pinazo pintaren mai el lluent. Ni tampoc la nissaga dels Benlliure (Peppino féu un apunt dels arrossars), ni Cecili Pla, ni Joaquim Agrassot, ni Peris Brell (que sí que va pintar les barraques del Saler), ni Muñoz Degrain, ni Salvador Tuset (el Vermeer de Benicalap), ni Josep Mongrell, ni Manuel Benedito, ni Ricard Verde, ni Teodor Andreu (que va fixar amb gràcia l'esponerosa botànica dels horts de la Ribera)... Ni Francesc Lozano, que va pintar fins a l'exasperació les dunes del Saler, va dedicar un sol apunt al llac.

D'aquesta manera, es pot afirmar que cap pintor valencià havia realitzat un estudi en profunditat del paisatge albuferenc fins a l'arribada de Joaquim Michavila. No és exagerat afirmar que Michavila va ser el veritable descobridor del llac: va mostrar a tothom les seues grans possibilitats. Els seus treballs sobre el lluent són d'una bellesa contundent; no és manierista ni costumista, és un paisatge sobri, desproveït d'anecdòtic, d'una insospitada elegància. En aquesta percepció del llac, Michavila va excel·lir i va marcar una fita molt difícil de superar, fins a l'extrem que l'Albufera després d'ell és distinta. Això es pot dir de molt pocs altres pintors amb els escenaris del seu país. L'obra de Michavila ha fet el nostre llac més enlluernador i immortal.

Tot amb tot, si ho pensem, una escassa collita. Sobta que durant aquestes darreres dècades l'horta, i el seu paisatge associat de l'Albufera, hagen produït tan pocs fruits. I si es mira cap a l'interior valencià, aquest tampoc ha produït massa entusiasme entre els pintors. Certament, Genaro Lahuerta va fer algunes aportacions interessants amb les seues «estructures» sobre les muntanyes de la Marina, Arcas Brauner sobre les d'Aiora i Joan-Baptista Porcar sobre «las cumbres» de Castelló, però ben poca cosa més. El resultat, doncs, és la mancança d'una iconografia del paisatge valencià que el públic pugua reconèixer i identificar. És ben significatiu en aquest aspecte que Joaquim Sorolla estiuejara tres anys a Xàbia i mai no pintara el Montgó. Ni tan sols un esbós a llapis, en va fer.

Malauradament, els valencians no hem tingut un Josep Pla que es detinguera a descriure la vida dels pagesos, que posara en valor el paisatge valencià com ho féu amb l'Empordà i la Costa Brava. Joan Fuster sempre fou refractari a les flatulències paisatgístiques (la terminologia és seua). Potser ell, fill de Sueca, és un bon exemple d'aquesta sorprenent indiferència que ha caracteritzat a bona part de la intel·lectualitat valenciana: «Sens dubte, jo hauria de saber moltes coses sobre l'Albufera. He nascut, com aquell qui diu, a la vora del llac i seria lògic que hi estigués una mica familiaritzat. No és ben bé així, però. He tingut sempre una inclinació més aviat mediocre a entretenir-me amb les delícies del paisatge i del pintoresc, i ni tan sols no he aconseguit interessar-me per les excel·lències de la meua rogalia natal. Ho confesse, d'entrada, amb una certa vergonya».

Comptat i debatut, i per diferents motius, el paisatge valencià ha estat poc estudiat, glosat i pintat. La por a caure en el llorentinisme, en el sorollisme, en «les flatulències paisatgístiques» o «en les delícies del pintoresc» ha allunyat els nostres creadors de la realitat física del nostre país. Quan s'hi han acostat, l'han mirat amb precaució, si no amb indiferència. Una mirada que no ha variat gaire amb els temps moderns, amb una classe intel·lectual del tot allunyada de la natura i del paisatge del País Valencià.

Martí Domínguez
Escriptor, director de la revista "Mètode"

[LES RUÏNES COM A SÍMBOL DE LA TERRA]

Monestir de Sant
Pere de Rodes.
Imatge: MHC-
Pepo Segura.

*Mes ni la mà dels homes ni els
pogut despullar les ruïnes esbat
cordial encís. Com vella arca
l'estellen, amb la darrera est
Rodes la grega vas treure
colonització benedictina
estrella morta, després a
idoma a*

«seràs el solc i seràs la collita...»

Vicent Andrés Estellés

La mateixa concepció i tot el recorregut de l'exposició "Patrimoni oblidat, memòria literària" se centra, com el lector, el visitant o l'observador ja deuen haver vist, en el que podem anomenar «la potència evocadora de les pedres». En aquest darrer àmbit, però, insistim en un aspecte que –sempre a la vista del material recollit de procedència participativa– els comissaris vam considerar determinant: ben sovint les mateixes pedres, les ruïnes –siguin o no resultat d'un fet violent del passat, hagin estat recuperades o no en etapes posteriors– han estat elevades a la categoria de símbol i han esdevingut emblema d'un determinat sentiment, actitud o percepció, siguin individuals o bé col·lectius, davant l'adversitat, l'hostilitat, la repressió, la destrucció, etc.

Es tracta d'una sola de les múltiples facetes o significats que la ruïna pot encarnar quan l'edifici o element constructiu –la base de la ulterior i progressiva aparició de la ruïna mateixa com a andròmina deteriorada i inservible– deixa de fer la funció per a la qual va ser creat. El crític literari d'orientació freudiana Francesco Orlando (1934-2010) va dedicar un voluminós estudi a un intent de sistematitzar les diverses significacions que els elements oblidats del passat o sense ús concret en el present podien adquirir en la literatura.¹ De la mateixa manera que allò reprimat moralment o políticament aflora sovint en la literatura com a espai adobat per al "retorn del reprimat", igualment retorna, reapareix en els textos, segons ell, allò no funcional, allò reprimat socialment pel fet d'haver-se tornat inservible, el que la societat desestima, arracona, oblidat o destrueix. En la seva hipòtesi, certificada amb una multitud de textos de totes les èpoques, la literatura fa reviure especialment aquest tipus d'elements.

En aquest sentit, però, hom pot identificar-ne una gran diversitat, és clar. Com anunciàvem en donar a conèixer el projecte que ara arriba a la seva concreció i difusió completa, al costat dels grans edificis patrimonials, que s'han beneficiat en els darrers temps d'accions de restauració o conservació i que constitueixen nuclis rellevants de visites i destinacions d'un turisme cultural, existeix un altre patrimoni, que podem anomenar "patrimoni oblidat", format per elements menors o que no han rebut prou consideració fins ara, i que va des de espais abandonats o pedres o vies colgats per la bardissa fins a elements o paisatges avui inexistents però que ha deixat el seu rastre en la fotografia antiga i en la literatura; igualment els grans monuments del país també van viure etapes de destrucció i de descurança que van poder quedar reflectits en la lletra impresa de viatgers i escriptors.

Val a dir que la "ruïna" –en especial en els darrers dos segles i mig, després de la revolució industrial– ha format part essencial de la mirada que la memòria literària ha projectat sobre el món, sobretot de les visions romàntiques –com ens recorda el professor Magí Sunyer en el seu pròleg– i, en general, de tots els textos de caràcter memorialístic que ens ofereixen imatges i idealitzacions, revitalitzacions imaginàries d'espais perduts o de llocs de memòria íntima o col·lectiva.

El viatge pels territoris de la memòria literària d'aquests elements oblidats, d'aquestes ruïnes sentimentals, l'hem fet amb el doble acompanyament de la imatge i la paraula. El patrimoni cultural tangible, el lloc o l'espai abandonat, element més feble i simbòlic del temps històric passat, és abordat ara des de la literatura amb descripcions, vivències, records, emocions, sentiments...

¹ *Gli oggetti desueti nelle immagini della letteratura. Rovine, reliquie, rarità, robaccia, luoghi inabitati e tesori nascosti.* Torí: Einaudi, 1993.

i també, especialment en aquest darrer àmbit, amb l'atribució d'una determinada simbologia o emblematització de caràcter col·lectiu.

Les ruïnes, en efecte, poden esdevenir portadores de missatges molt diversos i els textos que oferim ho reflecteixen a bastament. Des de la pau que poden evocar, no exempta de nostàlgia, pel fet de mantenir-se allunyades de la vida que les va habitar un dia fins al desvetllament de referents històrics, patriòtics o cívics. Des del record individual dels indrets i les coses viscudes de la infantesa o de temps reculats, que hom veu esfondrar-se davant els ulls, fins a percepcions compartides del passat d'una generació o d'una societat que la literatura mateixa contribueix a generar com a poderós instrument creador del que podem anomenar –com han fet, entre d'altres, Astrid Erll o Ann Rigney– *memòria cultural*.²

Per més que puguin semblar un temps abandonades, o fins i tot novament conquerides per la natura que s'hi infiltra i les posseïx, les ruïnes no deixen mai de tenir alguna mena de significat. Si en perden un, n'adopten immediatament un altre de nou a partir de les visions que les capturen i les construccions que les evocuen i que les fan esdevenir espais de memòria per a un col·lectiu, més extens o més reduït. El procés de significació i re-significació és permanent i no deixa res sense un sentit per a algú. La literatura, com diem, ha estat històricament un factor poderós en aquests processos i ho continua sent, per més que avui ha de compartir l'espai amb la imatge, el cinema, etc.

Així podem veure-ho en molts dels textos d'aquest àmbit que us convidem a resseguir amb atenció. I no sols aflora en potents idealitzacions de tipus ideològic, encara vigents i operatives, fetes a partir de restes arqueològiques o espais i edificis emblemàtics (Empúries, Poblet, els talaiots, Sant Pere de Rodes, el Born...), que constantment es construeixen o es reactiven mitjançant la paraula escrita. També ho fa en elements més modestos als quals el nostre projecte ha volgut dedicar una atenció especial (una alzina, un mas o una barraca ruïnosa, un pany de muralla vella, les restes d'una població abandonada...).

Deixem-nos transportar, doncs, a indrets que ha adquirit mitjançant la paraula la categoria simbòlica de "llocs de memòria", individual o grupal, i que la imatge i el text, en una interconnexió que hem procurat que fos significativa i bella, ens facin reflexionar i aprendre a respectar, mentre ens produeixen un nou plaer en l'evocació i la lectura.

² "Literature and the production of cultural memory. Introduction", *European Journal of English Studies*, 10 / 2 (2006), p. 111-115

[ELS TALAIOTS]

TALAIOT [MENORCA]

Vell talaiot, qui de tan alt domines,
¿què hi veuen eixes pedres gegantines
que coronen ton front, en l'infinit? [...]

Parla'm, oh noble vell!, conta'm la història

de les gents qui t'alçaren a sa glòria,
de ses lleis, son llenguatge i sos amors;
desclou el llibre ignot de tes entranyes
i deixa'm que jo llixca les estranyes
gestes de ja oblidades aviors! [...]

Salut, noble guerrer! **Ta fortalesa ha vençut de los temps**, i ta grandesa no minva, ni s'enruna, ni decau...

Infondeix en mon cor ta força augusta per a lluitar com tu amb la sort adusta, amb la fermesa heroica de la pau!

Àngel RUIZ i PABLO (1865-1927)
«Lo talaiot» (1911)

(Poesies, Maó, 1911)

Ruiz i Pablo, menorquí que descobrí la pròpia llengua i la conreà amb profusió (també el castellà), invoca el vell talaiot com a emblema de la seva terra.

Talaiot de Torelló (Maó, Menorca).
Imatge: Patrimoni del Consell Insular de Menorca. Arxiu d'Imatge i So de Menorca-CIM.

Gravat a ploma, titulat «Autel des Druides», imprès com a il·lustració del llibre *Voyage dans les îles Baléares et Pithiusses*, del diplomàtic francès André Grasset de Saint-Sauveur.

TALAIOT DE TREPUCÓ

Fins que no hi sou ben a la vora no sentiu **el pes dels segles** [...]. És aleshores, quan alçau la vista i veis les pedres que s'enfilen una damunt l'altra, pedres grosses, ben tallades, que s'aguanten totes soles al mateix lloc on els homes megalítics les col·locaren [...], aleshores us convertiu en foner valent, i sentiu com les pedres dels vostres companys de tribu xiulen prop de les orelles i s'estavellen contra un enemic ara ben inexistent [...] **Aquestes pedres antigues emanen com un encanteri que us manté plantat a terra, com si haguéssiu tret arrels** [...]: són fortes, valentes, orgulloses, com un desafiament al temps i als anys [...]. És **un encís** de poder i de tristesa el que surt dels talaiots, de glòria i de fracàs, d'intemporalitat i de cosa caduca, **un encís ambigu, paradoxal, però increïblement poderós**.

Maria Antònia OLIVER (1946)
«Talaiot (Menorca)» (1975)

(*Catalunya visió 11. Les Illes. Mallorca / Menorca / Eivissa / Formentera / Cabrera* [fotogr. Toni CATANY]. Barcelona, 1975)

L'escriptora mallorquina M. Antònia Oliver ha conreat la narrativa, el teatre i l'assaig. En el reportatge citat, fa aflorar la potència evocadora de les pedres.

[EMPÚRIES]

SENTIT CLÀSSIC

Petita testa de Venus, que potser ets una petita testa de Diana, trobada a Empúries, i ara albergada dins els nostres museus civils: vulgues, per record i amor de la vella Catalunya grega, donar un sentit clàssic a la moderna Catalunya confosa. Empara a la nostra ciutat, com avui la nostra ciutat t'empara a tu.

Xènius. Eugeni D'ORS (1881-1954)
«Petita oració» (1909)

(«Glossari», *La Veu de Catalunya*, 2.12.1909).

Mai no sabràs que dins la gleva amiga
jeu enterrada una deessa antiga
que et vetlla encara, compassant-te el gest.

Josep CARNER (1884-1970)
«Camperola llatina (sonet)» (1911)

(*Verger de les galanies*,
Barcelona, 1911)

D'Ors i Carner varen contribuir a la idealització noucentista del passat clàssic i mediterrani de Catalunya, arran de les descobertes d'Empúries. El mite d'una «Catalunya grega» i l'anhel d'un classicisme fet d'equilibri i mesura –en un país trasbalsat per la Setmana Tràgica de 1909– utilitzà com a pretext les troballes al jaciment empordanès.

Porta romana a la ciutat d'Empúries (l'Escala, l'Alt Empordà), 1917.
Imatge: Emili Ullés i Daura. Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya

CONSTRUIR EL PAÍS DES DE LA CULTURA

A Empúries hi regna una calma extraordinària que ens fa sentir vells en les arrels de la cultura, que ens rejoyeneix en l'anhel centenari de construir el país des de la cultura. La tarda creixent permet que les pedres antigues revinguin d'or durant un temps molt breu. [...] La terra és plena de fragments de maó, de rajoles, de teules, que el sol ponent arranat encén de vermell. La terra no excavada guarda els misteris, l'ombra fugissera de la vida morta. La tarda cau ràpidament i abans de l'hora la gent desfila qui sap cap a on, mentre els xiprers tocats pel vent ennegreixen la verdor.

Josep SANTESMASÉS I OLLÉ (1951)
«L'Escala, Empúries i el Canigó» (2009)

(*Quarts i hores II. Terres, llocs i paisatges*. Tarragona, 2014).

Enmig de les aportacions de recerca i dels articles periodístics habituals de Josep Santesmasés, afloren sovint fragments de prosa poètica en què espais, indrets i pasatges oblidats són sovint motiu de meditació. En aquest cas, la reflexió ateny el lligam entre les pedres antigues i el combat per la cultura.

Testa de l'Afrodita (Venus) d'Empúries (l'Escala, l'Alt Empordà). 1920-1930.
Imatge: autor desconegut. Col·lecció Joan Cortés. Ajuntament de Girona.

[L'ALZINA DEL PASSEIG DE GRÀCIA]

Filla de les muntanyes, qui t'ha plantada aquí a la vora d'un passeig i enmig de les antigues bosquíries que baixaven del Tibidabo, una borla del seu mantell de setí verd que arribava fins a prop de la mar. La Providència t'ha deixat enmig de la nova Barcelona per recordar-li que fou un prat, com los empresaris de les vies fèrries deixen un monturull de terra de cada desmunt, com a testimoni de la feinada feta que diu als viatgers: «mirau a on érem i a on som». Mes no t'enyores aquí tota sola? No trobes a faltar les teves germanes que estan lluny d'aquí, a l'altra banda de Collserola o del Montseny, renyides amb aqueixa civilització que et migra, t'escanyoleix i et deshonra? No enyores aquelles immenses ramades d'ovelles que davallaven mandrosament de la collada, com una congesta que esquitlladissa, rossola i camina envers la plana? Elles cercarien la teva ombra emparadora i el teu patriarcal redós i amb sos bels playívols te'n donarien los grans mercès. No enyores aquells pastors que semblen fets de la seva fusta, amb los esclops ferrats als peus, amb la barretina al cap i coberts amb una samarra feta de la pell del bestiar de llana de pastura? Allà tu fores la seva amiga i confidenta; tu els faries de casa, tu series la seva llar.

Jacint VERDAGUER (1845-1902)

«L'alzina del passeig de Gràcia» (1903)

(Article pòstum publicat a *La Veu de Catalunya* el 10 de juny de 1903)

L'home de pagès que era Jacint Verdaguier, tot i trasplantat a ciutat, aixecà el monument de la seva obra – poesia èpica i lírica, prosa de viatges i de combat...– arrelant-lo, en part, en el parlar après de petit i creà així el català literari modern. Un arbre a la ciutat, residu d'una ruralitat ancestral, el porta a aquesta divagació nostàlgica.

L'alzina del passeig de Gràcia de Barcelona, tallada el setembre de 1908.
Imatge: L'Esquella de la Torratxa. Biblioteca de Catalunya.

[MONESTIR DE SANT PERE DE RODES]

Mes ni la mà dels homes ni els impropis del temps han pogut despullar les ruïnes esbatanades i ensorrades, del seu cordial encís. Com vella arca de sàndal, cada vegada que l'estellen, amb la darrera estella renova el seu perfum. De Rodes la grega vas treure'n en els primers dies de la colonització benedictina el teu nom cristià. Com una estella morta, després d'haver estat per molts segles lluminària guadora dels sentiments i de la raó dels homes, ara romans apagada en la teva augusta soledat. Però en la teva nit no restes perduda i oblidada, estella morta d'una pàtria que no vol morir.

Pere COROMINES (1870-1939)

«Les runes de Sant Pere de Roda» (fragment) **(1919)**

(Les gràcies de l'Empordà. Poema en prosa, Barcelona, 1919)

El barceloní d'ascendència empordanesa Pere Corominas –«esqueix d'una vella soca empordanesa trasplantada aquí», afirma al pròleg – dedicà, dins la seva polifacètica obra narrativa, un volum a les lloances de l'Empordà i a literaturitzar els seus lligams biogràfics amb aquella terra. L'“augusta soledat” de les runes evoca una pàtria resistent.

Vista aèria de Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, l'Alt Empordà)
Imatge: AVIOTEC-MHC

[BARONIA DE SANT OÏSME]

Fontllonga posseeix diversos caserius, entre els quals **destaca per la seva robusta presència la Baronia de Sant Oïsmè, que veiem ací, presa dels vents i les sovellades**. No cal que en ponderem l'antigor: l'església, de triple àbsida, és una mostra típica de les humils edificacions de muntanya als temps de la Reconquesta. Les restes del castell —encara la torre senyoreja—, assentades, com solia passar, sobre una roca. **El conjunt invita a la reflexió sobre la rudeses dels temps i dels homes que hi visqueren**. El Montsec gegantí al fons, els amples miradors damunt la vall de la Noguera Pallaresa, les hosts cristianes disseminades en tantíssims senyoriis i fidelitats... Aquests pobles de la falda del Montsec, com l'Ametlla, Fontllonga i Sant Oïsmè, són **una lliçó perpètua d'heroïtat, quelcom que ens parla directament de l'esforç d'un poble per ésser. El mateix poble que avui som**.

Josep VALLVERDÚ (1923)

«Fontllonga posseeix diversos caserius...» (fragment) (1968)

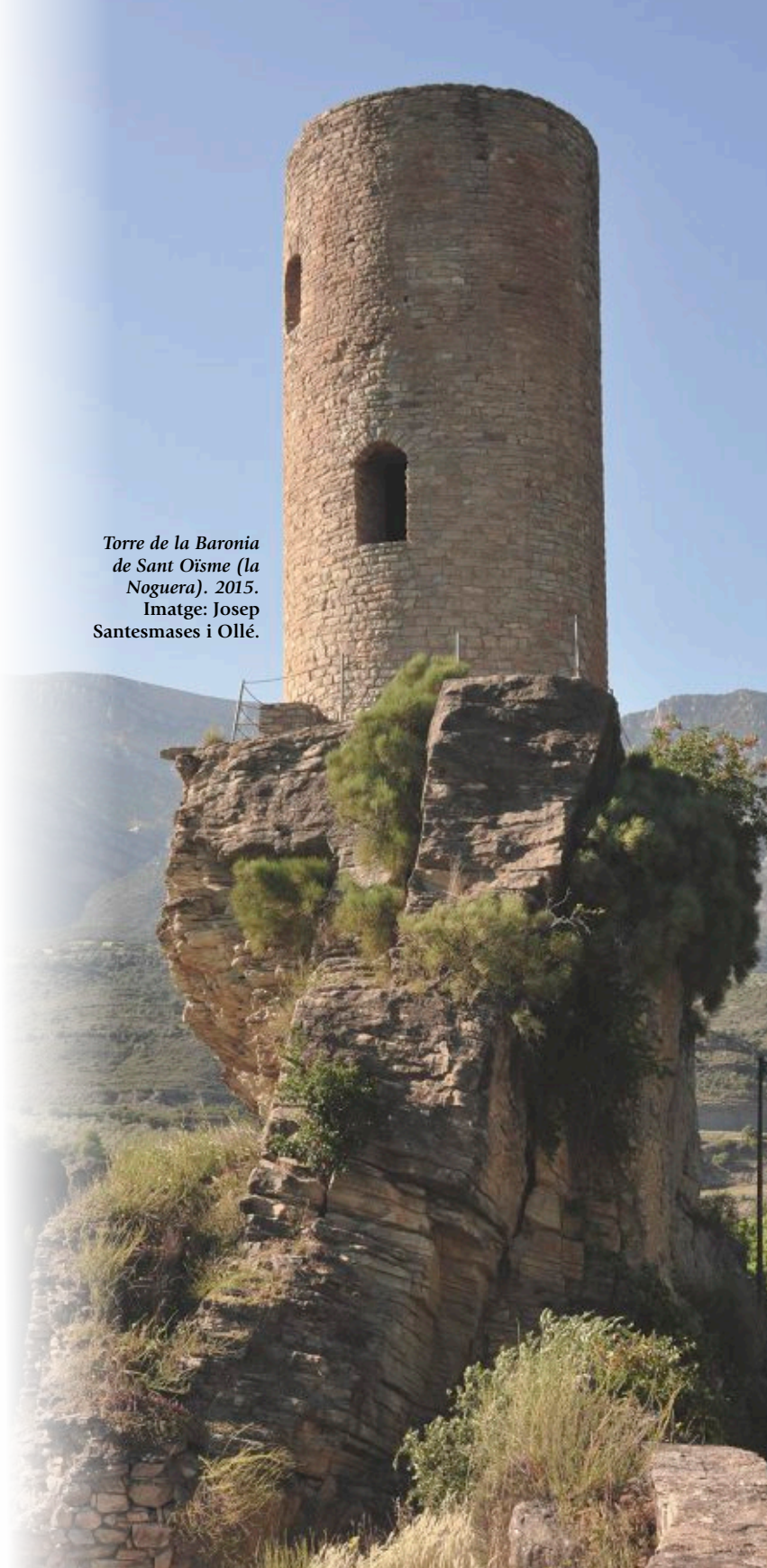
(Catalunya Visió 1. La Segarra / el Segrià / la Noguera / la Llitera / el Baix Cinca [fotogr. Ton Sirera]. Barcelona, 1968)

El prolífic escriptor lleidatà Josep Vallverdú i Aixalà, mestre de la narrativa infantil (*Rovelló, En Roc Drapaire, Saberut i Cua-verd...*), ha conreat també l'article periodístic i el reportatge literari. En la sèrie de volums la visió de la terra remet inevitablement a la gent que hi ha viscut formant un poble i a la continuïtat històrica d'aquest.

Vista de la Baronia de Sant Oïsmè des de l'embassament de Camarasa. 1951. Imatge: Solé Sabarís. Serveis d'Audiovisuals. Institut d'Estudis Ilerdencs.

Torre de la Baronia de Sant Oïsmè (la Noguera). 2015. Imatge: Josep Santesmases i Ollé.

[MURALLES D'AMPOSTA]

Amposta, en aquell temps, estava encara sembrada de records de les lluites que havien ensangonat el país, records de les guerres carlines; Amposta havia estat una ciutat emmurallada i havia tingut guarnició; als seus voltants, i a dins mateix, s'hi havien produït freqüents combats; **per totes bandes s'hi veien ruïnes, edificis destrossats**. Al pont del Grau existien encara fragments de les velles muralles en ruïnes i seguia dreta encara la vella torrassa amb espitlleres, mig destrossada per les bales, que assenyalava l'entrada al poble per aquella banda. **Onsevulga que es girés la mirada es descobrien senyals de la passada contesa.**

Sebastià JUAN ARBÓ (1902-1984)

«Adéu a Sant Carles» (fragment) **(1961)**

(*Los hombres de la tierra y el mar*. Barcelona, 1961, 1971. *Els homes de la terra i el mar*. Joan Todó, trad. Barcelona, 2015)

Novel·lista i autor teatral, Sebastià Juan Arbó també conreà la traducció i la biografia. Escriptor emblemàtic de l'Ebre, és autor d'una gens mensypreable obra memorialística, escrita en castellà als anys seixanta i traduïda recentment. Indrets, poblacions i paisatges en són elements desencadenants i sustentadors.

Imatge de la muralla carlina d'Amposta (el Montsià).
Imatge: Museu de les Terres de l'Ebre

[MONESTIR DE POBLET]

A la primera embranzida
salta pany i forrellat;
a la segona, les portes
esclaten balandrejant.
I com cap de torrentada,
fins la mesa de l'altar,
rebuig de viles i pobles
a tomballons se n'ha entrat...

[...] Ja s'estén com taca d'oli
l'escamot de condemnats.
Uns sermonen des del claustre,
uns altres piquen de mans;
ençà ab cobles bordelleres
canten absoltes i salms...

[...] **Un vailet a cops de pedra**
les imatges va escapçant;
les dones espitregades
hi paren lo davantal.
[...] **De tions i de feixines**
les trones han curullat;
que la nit los cau a sobre...
Ja el foc s'emparra cap dalt.
[...]

La mòmia del rei En Jaume
ja acosten a un finestral...
Los vidres salten a trossos;
la finestra dóna al camp.
La nit, que hermosa i serena!...
L'aire, que dolç i embaumat!...
La lluna, alçant-se tranquil·la
daura muntanyes i plans...

És la terra catalana
que el gran rei va trepitjar;
és l'aire que el pit li omplia
dels Pirineus i el Montsant;
és la lluna que brillava
sobre l'armeig dels alarbs!

La mòmia del rei En Jaume
fins sembla que s'ha dreçat,
com si per dalt de les cimes
volgués veure més enllà!...

Àngel GUIMERÀ (1845-1924)
«Poblet» (fragment) (1887)

*Tombes reials del monestir de Poblet (Vimbodí i Poblet, la Conca de Barberà). 2016.
Imatge: Josep Santesmases i Ollé.*

*Reconstrucció de les tombes reials de
Poblet (Vimbodí i Poblet, la Conca de
Barberà). Finals dels anys quaranta.
Imatge: Fons Cal Biel. Museu de la
Vida Rural de l'Espluga de Francolí.*

(*Lo Catalanista* (Sabadell), núm. 2 (11 de setembre de 1887), p. 7-11)

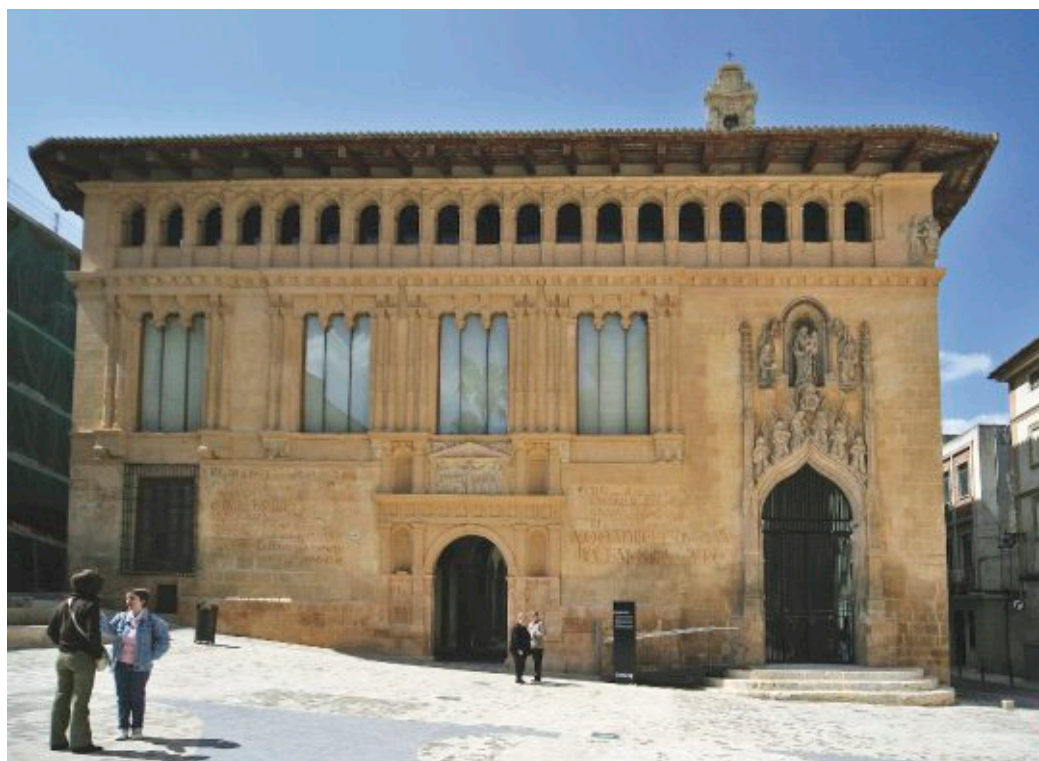
La destrucció de monuments del passat, en aquest cas Poblet, la conversió en ruïna per la fúria popular, és un gran tema per al romanticisme que, de retruc, posa en valor aquest elements emblemàtics. Guimerà excel·lí en aquesta mena de descripcions èpiques i el 1882, amb motiu d'un viatge que hi feren escriptors catalans, valencians i mallorquins, dedicà aquests versos al monestir en ruïnes.

[XÀTIVA]

M'aclame a tu, mare de terra sola.
Arrape els teus genolls amb ungles brutes.
Invoque un nom o secreta consigna,
mare de pols, segrestada esperança.
Mentre el gran foc o la ferocitat
segueix camins, segueix foscos camins,
m'agafe a tu, os que més estimava
i cante el jorn del matí il·limitat.
**El clar camí, el pregon idioma,
un alfabet fosforescent de pedres,
un alfabet sempre amb la clau al pany,**
el net destí, la sendera de llum,
sempre, a la nit, il·luminant, enterc,
un bell futur, una augusta contrada!

**Seràs el rent que fa pujar el pa,
seràs el solc i seràs la collita,**
seràs la fe i la medalla oculta,
seràs l'amor i la ferocitat.
Seràs la clau que obre tots els panys,
seràs la llum, la llum il·limitada,
seràs confí on l'aurora comença,
seràs forment, escala il·luminada!
Seràs l'ocell i seràs la bandera,
**l'himne fecund del retorn de la pàtria,
tros esquinçat de l'emblema que puja.**
Jo pujaré piament els graons
i en arribar al terme entonaré
el prec dels béns que em retornaves sempre!

Vicent ANDRÉS ESTELLÉS (1924-1993)
«M'aclame a tu» (1980)

*Hospital de Xàtiva (la Costera), que va patir fortament la crema de la ciutat ordenada per Felip V el 1707. 2007.
Imatge: Arxiu Municipal de Xàtiva. Fons Gràfic.*

(Xàtiva, Xàtiva, 1980; inclòs en *Mural del País Valencià*. València, 1996)

La múltiple i rica producció de Vicent Andrés Estellés, poeta per damunt de tot, revela alhora el seu compromís cívic amb la cultura i la identitat dels valencians. Aquests sonets dedicats durant els anys vuitanta a la crema de Xàtiva per ordre de Felip V, quedaren incorporats a *Mural del País Valencià* i foren musicats per Ovidi Montllor.

[L'ATZUVIETA]

A l'Atzuvietà, hi ha encara els ressons silenciosos d'unes veus sense veu: la pedra no calla, serva les petjades, les mans que temps ha varen dibuixar una història –val a dir, en minúscules– amb una cal·ligrafia bellíssima d'inconfusible arrelam aràbiga. [...]

Van ser expulsats sense dilacions pel Tribunal de la Santa Inquisició. Van patir la diàspora més bèstia.

Ara, el poble valencià que viu en aquesta terra usurpada, ocupada –re poblada, en part, per mallorquins– corre la mateixa sort d'hostilitat fustigadora, carnívora i sagaç, que van patir ara fa quatre segles els que van ser legítims habitants.

Som els nous moriscos valencians... Fins que, a poc a poc, els infidels ens assimilen o ens anorreem, ens foragiten i ens expulsen.

Hi romandran els traços d'un idioma, els ressons d'una llengua que no calla, la veu d'un poble encara valencià.

Juli CAPILLA (1970)
«1609» (2014)

Restes d'habitges del despoblat de l'Atzuvietà (Alcalà de la Jovada, la Marina Alta) 2009. Imatge: Josep Antoni Ahuir.

(*Els mots, i no [buit]*, Alzira, 2014)

El periodista, narador i poeta valencià Juli Capilla evoca un dels episodis més transcendents de la història valenciana, l'expulsió dels moriscos el 1609. I ho fa a partir de les restes del poble morisc de l'Atzuvietà, on «la pedra no calla» i on una hostilitat històrica es vincula a l'actual envers la cultura pròpia.

[RUÏNES DEL BARRI DE LA RIBERA. EL BORN]

Em porta a veure el que queda del barri enderrocat de la Ribera, sota el paraigua metàl·lic del sostre d'un mercat antic, gràcil, segle XIX, les columnes de ferro forjat del temps de la indústria, l'electricitat i l'optimisme. **Allà sota hi ha una ciutat escapçada i coberta, una ciutat damunt la qual han passat dalla dos metres per damunt del terra, d'aquí en amunt ho ha perdut tot, d'aquí en avall resta intacta.** Intactes els carrers, les llambordes, els ponts, la cicatriu del Rec que la travessa d'escaire.

[...]

—Pensa-t'ho bé —m'insisteix—, era una gent que havia perdut la guerra. **Els van fer ensorrar les seves cases perquè els vencedors alcessin una fortalesa.** Se les van haver d'ensorrar ells mateixos, per això ho van fer amb tanta cura, d'una manera tan delicada. ¿I què ha passat? **Doncs que tres-cents anys després, la fortalesa ja ho hi és, el seu arsenal és ara el Parlament dels vençuts i les cases enderrocades resulta que són un monument que la gent ho ve a visitar. Han guanyat, són aquí.**

Vicenç VILLATORO (1957)

«Em porta a veure el que queda del barri enderrocat...»
(fragment) (2005)

Treballs d'excavació a l'antic mercat del Born a Barcelona.
Imatges: Pere Lluís Artigues - Antoni Fernández
(CODEX, Arqueologia i Patrimoni).

(La dona de la finestra. Barcelona, 2005)

El periodista i escriptor terrassenc Vicenç Villatoro és autor de diverses novel·les. A *La dona de la finestra* (2005) situa un rodatge cinematogràfic en els escenaris del setge de 1714, element detonant d'una reflexió sobre la potència actual que hom pot assignar —no sense controvèrsia— a les restes arqueològiques de les guerres del passat.

[MASIA DE BAC DE RODA]

Les pedres són molt antigues; el sol hi bat de ple, encara. Llavors —els anys que vam començar a anar-hi— eren només uns murs nus i grisosos. Calia creure, aleshores, el record dels qui recordaven. Calia imaginar una llosa amb una inscripció i saber que, allí, hi va viure en Bac de Roda. Una llosa abolida, una llosa desada. Una llosa com aquesta, que avui hi torna a ser. I vèiem un dia de l'any 1713, als encontorns de Roda de Ter, en aquesta masia. I ara aquest home surt de la masia. A fora, l'esperen; és una fulguració, només una visió ràpida i violenta de pistoles antigues i de cordes, i en Bac de Roda, presoner, engarrotat a la cua d'un cavall.

[...]

Viure per Catalunya, morir per Catalunya: al cor de la Història, la mort d'en Bac de Roda és una forma de dir que sí, de reconèixer-nos part de la claror d'un paisatge.

Pere GIMFERRER (1945)

«Les pedres són molt antigues...» (fragment) (1982)

(Segon dietari 1980-1982, Barcelona, 1982)

El poeta i acadèmic Pere Gimferrer ha fet aportacions molt significatives a l'assaig crític i al memorialisme. Del seu estiu durant els anys seixanta a la plana de Vic prové aquesta evocació de l'anada als murs Llavors innominats, del mas natal del combatent de la guerra de Successió.

Acte d'homenaje a Bac de Roca
(les Masies de Roda, Osona). 1919.
Imatge: Ajuntament de les Masies
de Roda.

[PALLERS DE SAIDÍ]

De vegades penso que per entendre Saidí —i molts altres pobles del Segrià i del Baix Cinca— era millor passejar per aquests camins que pels carrers. **Tot era arquitectura de fang, pedra, bigues de pi i teulades de canyís. Els pellers i les eres mantenien una correspondència quasi perfecta amb la configuració del poble i permetien una transició suau entre les cases i els camps. [...]**

De tot plegat, no en queda gran cosa, tota aquesta part ha estat ocupada pels immigrants que han arribat any rere any, primer els marroquins i dues temporades més tard els algerians. Des d'aleshores, els malians, senegalesos, gambians, lituans i ucraïnesos, romanesos i, finalment, búlgars. Ha estat una nova onada que s'estavella contra totes aquestes parets de tova, entra dins dels coberts, frega contra tot arreu i erosiona una mica més la terra. **Quan un paller cau es desfà com si demanés perdó per haver-se construït, la fusta i la canya es podreixen i la terra de les parets acaba barrejant-se amb la dels encontorns.**

Francesc SERÉS (1972)

«De vegades penso...» (fragment) (2014)

*Paller dels afores de Saidí (el Baix Cinca).
Imatge: Francesc Serés.*

(*La pell de la frontera*. Barcelona, 2014)

Autor d'una considerable obra narrativa, Francesc Serés, fill de Saidí, retroba en el seu darrer llibre els paisatges i les construccions rurals del seu poble natal, mentre van essent enderrocades tant per l'abandonament de les pràctiques tradicionals com pel reaprofitament i els nous usos a què són sotmesos.

Patrimonis subsidiaris i reencarnats

L'univers múltiple i complex d'allò que denominam «patrimoni» és, fet i fet, tan infinit com el de les constel·lacions disperses en el cosmos. En la història de les civilitzacions hi ha, diguem-ne, moltes «deixes». Una que hi sobresurt amb relleu prou vast és la deixa dels patrimonis que s'hi han anat congriant com a reguerons: patrimoni etnològic, patrimoni artesanal, patrimoni d'usos, tradicions i costums, de festes i folklore; patrimoni arquitectònic, patrimoni de les arts creatives; l'històric, el lingüístic, el tecnològic, el bibliogràfic... Etcètera.

El terme «patrimoni», si bussejam en les etimologies llatines, el trobam com a derivació dels mots *patrias* i *munium*, referits al grup de béns que hom hereta d'un pare o una mare, o de tots dos. En el dia, discerniríem dues tipologies bàsiques: la del patrimoni de caràcter material i la de caràcter espiritual. Ambdós combreguem en el fet de poder inventariar-lo. Però, alhora, també en el fet terrible de veure'ls negligits totalment o parcial. Vull dir, inerts i debolits.

Aquests darrers trets ens situa els patrimonis en la fragilitat catastròfica de llurs desaparicions irreversibles, amb tota la tragèdia que implica per als pobles quan pateixen la minva de béns transmissibles, siguin els que siguin. És a dir: amb el patrimoni passa que poden fruit-ne els creadors i el seu temps, però també les generacions successives, sense importar la distància històrica que els separi. Aquesta força de transferència conté talment una virtut extraordinària, per com redunda sobre el moment mateix i sobre el futur. En altres paraules: el patrimoni transcendeix més enllà dels qui l'han fet factible i, així, escampa els valors també sobre els que vindran, com si actués per irrigació. Heus aquí la clau medul·lar, fonda, determinant potser, d'un concepte tan coriàci com el de «patrimoni». Concordament, la seva ruïna no només empobreix els coetanis, sinó també la societat ulterior, sense importar que aquesta s'allunyi de l'època en què va ser produït el patrimoni en qüestió.

El cas, idò, alerta que no sempre els patrimonis són fenòmens acumulatius com llegats impertorbables, asseguradament a l'abast de l'individu social. No, no, de cap manera.

En realitat, no són gavadals i gavadals els patrimonis que havem perdut, radicalment? Menorca, que durant quatre segles va ser àrab, què hi conserva? Quins patrimonis manté d'aquella època i aquella gent? On és l'alcassaba? I del palau del moixerif, en conservam cap vestigi? I les composicions poètiques que diuen que es recitaven a la cort literària d'Abu-Uthman Saïd ibn al-Hàkam, o el seu fill Abu-Úmar ibn Saïd, darrer moixerif de Manurqa, on paren amagades? Són potser en el fons del Mediterrani de l'expulsió cristiana, formant delerictes d'ignomínia? I dels llibres, dels documents, dels registres de govern, què se n'ha fet?

Posats en etapes contemporànies, el lament és ben bé el mateix: equivalentment infinit. Menorca se sent ufana d'haver experimentat una primerenca industrialització quan el model econòmic de l'arxipèlag encara rutllava en un estadi predominantment agrícola i ramader. Però, avui, en girar els ulls al passat, la tristesa ens envaeix en interrogar-nos on són els arxius empresarials de la pionera Industrial Mahonesa (1856) dedicada al tèxtil; o les muntanyes de papers oficials, de comptes d'explotació, de nòmines, compres i despeses de la Sociedad del Vapor (1854), que va establir la primera línia regular de passatgers, mercaderies i efectes postals, i que va treballar com a negoci privat ininterromput fins a l'absorció per la Tramediterrànea el 1917. La queixa podríem, ai, projectar-la *ad infinitum* si anéssim a rastrejar també aquells sectors que van despuntar en la industrialització del segle XX, pel que fa a les manufactures de la sabata i de la bijuteria. Quants patrimonis industrials i empresarials no hem dilapidat? Pensar-ho fa venir vertigen.

Una veritat, idò, resulta inapel·lable i penosa: els patrimonis es perden i es destrueixen. Cada dia en malbaratam a mans plenes, amb una impunitat absoluta i fatxenda, com un banquer que portés els cabals dels clients dins d'una butxaca foradada. Quin espoli tan devastador ens rodeja des del primer dia de la història, un rere l'altre, amb voracitat insaciable! Recuperar-los no sempre resulta factible i ens hem de conformar amb mers esforços imaginatius del que van ser els tresors perduts, o del que creïem que havien estat.

Però es dóna, entretant, la màgia de posar dos patrimonis en combinació, per tal que un de palpable insuflí vida renovellada a un altre de desaparegut. Hi ha, meravellosament, el do de la taumatúrgia d'imprimir vida al que roman mort. En aquest sentit, la literatura, que conforma en si mateixa un patrimoni de primer ordre, és una mà deífica; un buf de Déu capaç d'aixecar de nou les runes i el peltret, desenterrar-los i reconstruir-los a ulls d'un present que es planyia desheretat. Com, si no, podríem recobrar la noció del que foren les murades de la Ciutadella vella? Com arribaríem nosaltres, els ciutadans del tombant del segle XXI, a concebre el que representava una vida reclosa intramurs, amb una població esglaiada davant bastions artillats que guaitaven l'horitzó del mar, per si hi solcaven vaixells enemics? Com hi penetraríem, dic, si tot va quedar enderrocat per les idees higienistes del vuit-cents? No podríem, fatalment. Fóra impossible ara de fer-nos-en càrrec, si no vingués en auxili nostre aquell paràgraf literari, o aquell altre, que han perpetuat la descripció i l'alè que un dia tingueren els murs ciclopis.

La literatura no és substitutiva de cap altre patrimoni, però sí és palesament evocadora, fins al punt que ens retorna el perdut posat en un nou codi. El mateix mèrit es registra en un seguit de combinacions de patrimoni. Per exemple: la fotografia respecte a l'arquitectura. O la pintura, el dibuix, la cinematografia... Fins i tot l'hemerografia com a gran fenomen de la contemporaneïtat irromp en ajuda nostra. Tots ells, en si mateixos, serveixen per acabar la riquesa patrimonial, però, alhora, fan de substitut d'altres elements destruïts, al voltant dels quals no ens n'han quedat ni les ombres.

És una dimensió subsidiària a aquella de què va farcida l'exposició que s'ha titulat «Patrimoni oblidat, memòria literària». Tots els casos de les Illes Balears aquí seleccionats presenten un panorama de "patrimonis subsidiaris" o "reencarnats", si valen les expressions.

De les murades de Ciutadella en lluita amb el paisatge, als talaiots com a ruïnes que simbolitzen la terra, tot passant pel castell del Rei de Pollença i el molí d'Eivissa, esdevinguts el clam de silenci de les pedres, les nostres illes no han quedat desades de l'oblit, ans al contrari. De molts elements, sols hem sabut conservar-ne la memòria literària. Tant de bo! Són les lletres, crec, les que han actuat com la millor llei de patrimoni davant el tropell de béns condemnats a pul·lular per les boires d'un passat extingit.

En disposar-nos, atordits, a fer la contemplació dels nostres patrimonis perduts arreu dels Països Catalans, i dels quals l'exposició actua com a testimoni de càrrec, fóra molt recomanable que les institucions de cultura sistematitzessin plans de recerca i de recuperació amb perspectiva multidisciplinària, convençuts que ajudarien colossalment a la reconstrucció de la memòria i a fornir la percepció de la identitat. La consigna sembla engrescadora i urgent: salvem el patrimoni, tots els patrimonis que basteixen la nostra personalitat. Fem-ho de seguida, ni que sigui per la via de la subsidiarietat o de la reencarnació. La feina ens reclama.

[ORGANITZAT PER]

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana

[PATROCINAT PER]

FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA

Obra Social "la Caixa"

Generalitat de Catalunya
Institució de les Lletres Catalanes

[AMB EL SUPORT DE]

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Diputació
Barcelona
xarxa de municipis

Diputació de Lleida

INSTITUT
D'ESTUDIS
ILERDENCS
Centre de Recerca i Innovació de Lleida

DIPUTACIÓ DE
TARRAGONA

Diputació de Girona

FUNDACIÓ JOSEP IRLA

Col·lecció Catàlegs de la CCEPC:

- 1.- Lluís Companys i la seva època
- 2.- El món agrari a les terres de parla catalana
- 3.- Patrimoni oblidat, memòria literària

*«Únicament en la literatura hi pot
haver un intent de restitució...»*

W. G. Sebald

EXPOSICIÓ ITINERANT [**ML**] PATRIMONI OBLIDAT,
MEMORIA LITERARIA

[REALITZADA PER]

 CCEPC
Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
www.ccepc.org

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana

www.irmu.cat